

**FAKULTET
POLITIČKIH
NAUKA**
UNIVERZITET U SARAJEVU
MCMXLIX

ODSJEK POLITOLOGIJA

**POLITIČKI STATUS I PRAVA ŽENA U SOCIJALISTIČKOJ
FEDERATIVNOJ REPUBLICI JUGOSLAVIJI:
MOGUĆNOSTI, REDUKCIONIZMI I DOMETI**
-magistarski rad-

Kandidatkinja

Osmanagić Adna

Broj indexa: 207/II-UPD

Mentor

Prof. dr. Fejzić Elvis

Sarajevo, septembar 2024.

Sadržaj

Skraćenice	3
Popis tabela i slika	4
Popis tabela	4
Popis slika	4
Uvod	6
Koncepcijsko – metodološki okvir rada	7
2. Politološka poimanja socijalizma, feminizma i države	11
2.1 Socijalistički feminizam i prava žena	22
2.2 Socijalizam i shvatanja države	25
3. Politička i ideološka priroda SFRJ	31
3.1 Monopartijski sistem vlasti i delegatski sistem predstavljanja	40
3.2 Radničko socijalističko samoupravljanje i javni status žena	50
4. Socijalna, ekonomska i politička uloga žena u SFRJ	57
4.1 Socijalno–ekonomski status žena	66
4.2 Politička participacija žena u javnim poslovima	81
5. Demokratski potencijal radničkog socijalističkog samoupravljanja	90
5.1 Industrijska demokratija i javni aktivitet žena	98
5.2 Uloga žena u pojavi reformatorskih pokreta u SFRJ	102
Zaključak	108
Literatura	111

Skraćenice

SFRJ – Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija
FNRJ – Federativna Narodna Republika Jugoslavija
DFJ – Demokratska Federativna Jugoslavija
NOB – Narodnooslobodilačka borba
NOP – Narodnooslobodilački pokret
NOO – Narodnooslobodilački odbor
NOV – Narodnooslobodilačka vojska
KP – Komunistička partija
KPJ – Komunistička partija Jugoslavije
KPBiH – Komunistička partija Bosne i Hercegovine
CK KPJ – Centralni komitet Komunističke partije Jugoslavije
AFŽ – Antifašistički front žena
SKJ – Savez komunista Jugoslavije
CK SK – Centralni komitet Saveza komunista
SKH – Savez komunista Hrvatske
CK SKH – Centralni komitet Saveza komunista Hrvatske
CK SKS – Centralni komitet Saveza komunista Srbije
AVNOJ – Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije
ZAVNOBiH – Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine
ZAVNOH – Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske
NR BiH - Narodna republika Bosna i Hercegovina
SR – Socijalistička Republika
SR BiH – Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina
SRH – Socijalistička Republika Hrvatska
SRS – Socijalistička Republika Srbija
BiH – Bosna i Hercegovina
NF – Narodni front
Kraljevina SHS – Kraljevina Srba Hrvata i Slovenaca
DVJ – Dobrovoljačka vojska Jugoslavije
UDB – Uprava državne bezbjednosti
SIV – Savezno izvršno vijeće
SSRNJ – Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije
SAD – Sjedinjene Američke Države

MASPOK – Masovni pokret

OUR – Organizacija udruženog rada

Popis tabela i slika

Popis tabela

Tabale 1- Prikaz hapšenja i oslobađanja žena iz zatvora Goli otok od 1948. do 1956. godine

Tabela 2 - Prikaz članstva KP BiH sa prikazom učešća žena u periodu od 1946. do 1953.g.

Tabela 3 - Prikaz komparacije podataka o broju i procentu ženskog stanovništva 10 godina i više po pismenosti između SFRJ i SRBiH

Tabela 4 - Prikaz koliko je žena završilo tečajeve i seminare na narodnim univerzitetima u SR BiH od 1962. do 1969.

Tabela 5 - Prikaz koliko je žena bilo zastupljeno na poziciji Predsjednika radničkih savjeta od 1964. do 1968.

Tabela 6 - Prikaz koliko je žena bilo zastupljeno na poziciji Predsjednika upravni odbora od 1964. do 1968.

Tabela 7 - Prikaz koliko je žena bilo zastupljeno na poziciji direktora preduzeća od 1964. do 1968.

Tabela 8 – Prikaz koliko je žena bilo u organima samoupravljanja u ustanovama društvenih službi 1970. godine

Tabela 9 - Prikaz prisutnosti žena kao poslanica u Narodnoj skupštini NR BiH/SR BiH od 1946. do 1969. godine

Tabela 10 – Prikaz učešća žena u Organizacijama udruženog rada sa radničkim savjetima i bez radničkih savjeta u privrednim i društvenim djelatnostima 1976. godine

Popis slika

Slika 1 - Proglas narodima Jugoslavije

Slika 2 - Deklaracija usvojena na zasjedanju ZAVNOBiH-a 1944. godine

Slika 3 - Fotografija bolničarke koja previja ranjenika

Slika 4 - Koliko je žena skinulo zar i feredžu u sreskom odboru Lopare

Slika 5 – Skidanje zara u Sarajevu 1947. godine

Slika 6 – Fotografija žena na kursovima opismenjavanja nakon Drugog svjetskog rata

Slika 7 – Božidarka Damjanović potpisuje Ustav FNRJ

Slika 8 - Zapisnik sa svečane sjednice Univerziteteske uprave Univerziteta u Sarajevu 10.10.1962. godine na kojem se vidi da je sjednici prisustvovala samo jedna žena

Slika 9 - Izvještaj Okružnog odbora AFŽ-a Banja Luka iz 1947. godine koliki je procenat žena glasao na prethodnim izborima

Uvod

Literatura koja u fokusu ima teme političkog statusa i položaja žena u SFRJ veoma je oskudna, što je još jedan pokazatelj irelevantnosti ovog pitanja za nauku. Nejednakost, inferiorniji položaj žena i nemogućnost participacije u društvenoj sferi su bili naročito evidentni u patrijarhalnim društvima. Ubrzana industrijalizacija i urbanizacija FNRJ koja je počela nakon Drugog svjetskog rata promijenila je socijalni, ekonomski, politički i kulturni status žena, ali su u društvu i dalje ostali prisutni tradicionalni porodični obrasci. Žene Jugoslavije ravnopravno sa muškarcima su dale veliki doprinos u NOB-u zbog čega su im nakon rata kroz zakone bila priznata građanska i politička prava. Omogućeno im je da participiraju u svim sferama društva, a sa dobivanjem prava glasa postale su važan faktor u odlučivanju političke sudbine države.

Primarni zadatak rada je istražiti da li je žena u SFRJ imala sva zakonom zagarantovana prava i identificirati na koji način, te u kojoj mjeri su prava bila ostvarena. Fokus rada je na analizi rodno uvjetovane rekonstrukcije društva u SFRJ nakon Drugog svjetskog rata, kada je zbog mobilizacije došlo do promjena u strukturi radničke klase. U tom kontekstu povećava se broj žena u radničkoj klasi, a trend povećanja se nastavlja i u poslijeratnoj rekonstrukciji države.

SFRJ je kao i svaka druga država bila legitimni izvor autoriteta i imala je instrumente nadzora primjene u društvu donesenih zakona. Analizom dostupne literature evidentno je da je povećan broj žena koje su se obrazovale i zapošljavale, međutim nisu ostvarile punu ravnopravnost na tržištu rada i rijetke su uspjele obavljati odgovorne društvene i političke funkcije. Kroz praktične primjere na najbolji način će se prikazati da postotak žena na političkim i upravljačkim pozicijama nije bio reprezentativan.

Cilj ovog rada je analizirati i spoznati odnos između pravnih normi koje su regulisale prava žena i nedosljednosti provođenja istih što je za posljedicu imalo i dalje nepovoljan položaj žena u društvu.

Beskompromisna ravnopravnost, kao ideja opšteg dobra, imperativ je socijalizma što će se kroz politološko poimanje socijalizma, feminizma i države najbolje objasniti na početku rada. Politička i ideološka priroda SFRJ, gdje je vodeću ulogu imala KPJ, direktno se reflektovala na položaj pojedinca, a posebno žena u periodu radničkog socijalističkog samoupravljanja. Važno je analizirati da li je bilo demokratskog potencijala u radničkom socijalističkom samoupravljanju i definisati ulogu žene u industrijskoj demokratiji.

Ključni pojmovi: socijalizam, feminizam, država, žene, prava, socijalističko samoupravljanje, demokratija, emancipacija.

Koncepcijsko – metodološki okvir rada

1. Problem istraživanja

Dostupna literatura vezana za položaj i prava žena poslije Drugog svjetskog rata na području SFRJ ne može zadovoljiti interesovanja za ovo pitanje niti ponuditi adekvatne odgovore. Kako bi se došlo do novih saznanja, korisnih znanosti i društvu, problem ovog rada je istraživanje vezano za formalno-pravni položaj i prava žena na području SFRJ od 1945. do 1990. godine.

U tradicionalnom društvu Jugoslavije žena je bila ekonomski zavisna od muškarca bez prava glasa, nasljeđivanja, školovanja i rada. Promjene u svijetu, pojava socijalizma i buđenje svijesti kod potlačenih stavljaju fokus i na žensko pitanje.

2. Predmet istraživanja

Evidentno je da nakon Drugog svjetskog rata dolazi do historijske promjene položaja žena na ovim prostorima. Predmet rada je istražiti uzročno–posljedičnu vezu između zakonom zagarantovanih prava i stvarne participacije žena u društvu.

U politološkoj i društvenoj praksi ovo istraživanje je novost jer do sada na ovaj način nije bilo obuhvaćeno.

2.1. Kategorijalno pojmovni sistem

Radi boljeg razumijevanja sadržaja rada u nastavku su navedeni i objašnjeni pojmovi koji se najviše koriste.

Ideologija – Ideologija je povezana sa političkim djelovanjem koji joj danas daje često negativan karakter. Međutim, u početku nije bilo tako, jer je pojam ideologija prvi put nastao u Francuskoj 1796. godine i značio je znanost o idejama. Idejni tvorac ovog pojma je bio Antoine Destutt de Tracy koji je ideologiju pokušao da uspostavi kao nadznanost koja se bavi analizom ljudskih ideja i da bude nadređena drugim znanostima.

Socijalizam – Pojam socijalizam se javlja u Velikoj Britaniji u 19. vijeku, međutim ubrzo počinje da se veže za ideje klase industrijskih radnika koji su bili siromašni i obespravljeni. Radnici su željeli promjene, jer su živjeli u nehumanim uslovima radeći u fabrikama i do 12 sati dnevno uz niske nadnice, ovdje se pojavljuje iskorištavanje djece i žena kao jeftine radne snage i bili su obespravljeni. Detaljnije će se socijalizam objasniti u nastavku u jednom od dijelova rada.

Feminizam – Termin „feminist“ kako navodi Endru Hejvud u svojoj knjizi „Političke ideologije: uvod“ se prvi put javlja u 19. vijeku kako bi se označio medicinski termin feminizacija muškaraca ili maskulinizacija žena. Međutim, kao politički pojam feminizam je nastao u 20. vijeku, a u upotrebu je ušao 1960-ih godina. Kada se kaže feminizam veže se za ženski pokret koji ima za cilj unaprjeđenje položaja žena u društvu.

Politika – Sama riječ politika potiče od grčke riječi *polis* što je predstavljalo grad, državu u Grčkoj, kao naprimjer Atina. Definicija politike je veoma teška, jer postoje različite upotrebe. Za Rod Hagea i Martina Harropa pojam politika ima tri važna elementa i to: politika je kolektivna aktivnost u kojoj grupa donosi odluke, zatim odluke koje se donose vezane su za pitanja koja pogađaju tu grupu i na kraju odluke kada se donesu postaju obavezujuće za grupu.

Demokratija – Pojam demokratija nastaje od dvije grčke riječi *demos*–narod i *kratein*–vladati što u najužem smislu predstavlja vladavinu naroda. Demokratija je bila kritikovana od Platona i Aristotela kao vladavina mnoštva. Međutim, trebalo je vremena da demokratija postane ono što je danas uvođenjem opšteg prava glasa za sve bez obzira na pol i društveni status.

Samoupravljanje – Pojam bi se mogao definisati, kako navodi Asim Mujkić, kao sistem obavljanja društvenih poslova koji su pod neposrednim nadzorom zainteresovanih građana. Građani kroz raspravu proizvode oblike samoupravne integracije. Cilj samoupravljanja nije demokratija koja se svodi samo na glasanje, već i na svakodnevne potrebe građana u zajednici. Za samoupravljanje je važna smjenjivost predstavnika i njihov izbor o kojem je govorio Lenjin.

Ljudska prava – Pojam bi se mogao definisati kao skup međunarodnih normi koja štite ljudska bića od bilo kakvog oblika ugnjetavanja. Kroz historiju su postojali autori poput Thomasa Painea koji su smatrali da čovjek dobiva svoja prava samim rođenjem, da mu je Bog dao ta prava. Tu je riječ o prirodnim pravima koja čovjek ima samim time što je ljudsko biće i postoje građanska prava koja je smatrao ograničenim jer ljudi prepuštaju neka svoja prirodna prava u zamjenu za građanska. Međutim, postojali su primjeri u kojima se vidjelo da ne misle svi tako i u kojima je dolazilo, a dolazi i danas do kršenja ljudskih prava.

3. Ciljevi istraživanja

Cilj ovog rada je analizirati položaj i prava žena u SFRJ, ukazujući na probleme i nepovoljan položaj koji su imale sve vrijeme od 1945. do 1990. godine.

3.1. Naučni cilj

Naučni cilj je da se kroz detaljnu analizu dostupnih izvora prikaže na koji su način prava žena, koja su do tada bila nezamisliva, postala pravno-formalna u SFRJ. Međutim, pored svih dobrobiti koje su se pojavile sa novom državom na žene se u društvu i dalje gledalo kao na nekoga ko nije dovoljno dobar da obavlja važne javne funkcije i javljalo se pitanje koliko će porodica ispaštati zbog pojačanog aktiviteta žena. Rad će doprinijeti sistematizaciji dosadašnjih znanja o ovoj temi i stvoriti mogućnost za buduće analize.

3.2. Društveni cilj

Nedovoljna zastupljenost ove teme u naučnim i društvenim istraživanjima umanjuje mogućnost spoznaje stvarnog položaja i prava žena u SFRJ. Rezultati ovog rada imaju za cilj da društvo spozna probleme i pronade rješenja u unapređivanju položaja žena.

4. Sistem hipoteza

4.1. Generalna hipoteza

U SFRJ je došlo do unapređenja prava i političkog statusa žena u državi, ali zastupljenost žena u svim sferama, a posebnu u politici bila je nedovoljna.

4.2. Posebne - pojedinačne hipoteze

1. Borba protiv siromaštva i nepovoljnog položaja radničke klase oko koje su se okupljale pristalice socijalizma je dovela do buđenja svijesti kod žena o njihovoj obespravljenosti, nepovoljnom položaju i neophodnosti da se bore za svoja prava i ekonomsku nezavisnost od muškaraca.

2. SFRJ je imala određene demokratske potencijale kroz radničko samoupravljanje i delegatski sistem predstavljanja, ali sa druge strane nije imala jedan od elemenata demokratije, a to je pluralizam posebno stranački, jer je bila monopartijska država.

3. Žene u SFRJ su dobile mogućnost da se aktivno uključe u ekonomsku, političku i društvenu sferu, ali je pojavom radničkog samoupravljanja došlo do otpuštanje žena sa poslova i ukidanja Antifašističkog fronta žena, organizacije koja se borila za njihovu emancipaciju.

4. Demokratski potencijal SFRJ se ogledao kroz samoupravljanje koje se smatralo osnovnom slobodom u socijalističkom društvu, zatim u industrijskoj demokratiji, učešću žena na tržištu rada i ulozi žena u reformatorskim pokretima u SFRJ, posebno u studentskim protestima i drugom valu feminizma.

5. Način istraživanja

U radu su korištene sljedeće metode istraživanja: metoda deskripcije, historijska metoda, metoda analize sadržaja i komparativna metoda.

Metoda deskripcije koristit će se u prvom dijelu rada kako bi se opisali procesi i pojmovi koji su relevantni za predmet istraživanja, prikazujući odnos između tih pojmova.

Historijska metoda je važna u radu, jer uzimajući u obzir historijske i društvene uslove koji su uticali na položaj žena u SFRJ daje mogućnost spoznaje ovog problema kroz analizu stavova i principa. Cilj je da se navedeni podaci iskoriste kako bi se doprinijelo kritičkom mišljenju.

Analiza sadržaja koristeći se dostupnom literaturom, tumačeći i analizirajući rezultate drugih istraživanja razviće se teorijski okvir rada i identifikovati tema.

Komparativna metoda upoređivanjem procesa i događaja, njihovih razlika i sličnosti, kao i uzročno-posljedične veze među njima doprinijet će kritičkom stavu. Ova metoda će se primjenjivati u radu kako bi se napravila komparacija između zakonom zagarantovanih prava i stvarnog položaja žena u državi koja se prvo zvala DFJ, pa FNRJ i na kraju SFRJ.

6. Naučna i društvena opravdanosti istraživanja

6.1 Naučna opravdanost istraživanja

Istraživanjem će se proširiti znanje o pravima i položaju žena u SFRJ, a rezultate rada moći će koristiti svi oni koji budu istraživali ovu i slične teme.

6.2 Društvena opravdanost istraživanja

Radom se vraća fokus na žensko pitanje, kroz analizu dobre prakse i svih društvenih problema koji sprečavaju žene da zauzmu ravnopravan položaj i učešće u svim sferama života.

7. Vremensko i prostorno određenje istraživanja

Vremenski period koji obuhvata ovaj rad je od 1945. do 1990. godine na području FNRJ i SFRJ s akcentom na NRBiH i SRBiH.

2. Politološka poimanja socijalizma, feminizma i države

Poimanje politoloških pojmova zavisi od prostora diskursa u kojem se nalaze diferencijalno različiti elementi koje je potrebno raščlaniti, te pravilno interpretirati značenje svake riječi kako bi se izbjegle nejasnoće i sukobi u definiciji. Zadatak u ovom dijelu rada je argumentovano analizirati, proširiti i preispitati definicije socijalizma, feminizma i države, kao i politološko poimanje ovih pojmova u praksi.

Pojava industrijalizacije značila je početak urbanizacije, mnogi su napuštali sela i u gradovima tražili zaposlenje kako bi osigurali bolje uslove života za svoju porodicu. Ovaj period pamti se kao vrijeme najvećeg izrabljivanja radničke klase, koja je radila 12 do 15 sati dnevno uz minimalnu nadoknadu i konstantni strah od gubitka posla. Surovost ovog vremena najbolje se ogleda u činjenici da su na veoma opasnim poslovima radila djeca što je često za posljedicu imalo smrtni slučaj. Evidentno je da su uslovi života u gradu bili teški i promjena je bila neophodna. Rast i širenje kapitalizma u praksi je predstavljalo konstantno izrabljivanje radnika koji su tražili alternativu i pronašli je u socijalizmu, humanistički univerzalnoj ideji koja je zagovarala slobodu i jednakost, štiteći prava potlačenih i siromašnih.

U časopisu „Co-operative Magazine“ Velika Britanija 1827. godine prvi put u javnost javlja se pojam *socijalist*, što i nije iznenađujuće, jer je časopis izdao Robert Owen, jedan od osnivača utopijskog socijalizma. Samo pet godina nakon toga 1832. godine u žurnalu „Le Globe“ pojavljuje se prvi put pojam *socijalizam*. Socijalisti su ponekad svoje korijene vezali za Platonovo djelo „Država“, međutim socijalizam je kao ideologija nastao u 19. vijeku, kada su nastali i njegovi oponenti koje kritikuje, a to su liberalizam i konzervativizam.

Analizom dostupne literature moguće je pronaći mnogo različitih poimanja socijalizma među kojima je definicija Endrua Hejvuda koji definira socijalizam ne samo kao ekonomski model i sredstvo radničkih pokreta, već „...kao političko vjerovanje ili ideologija karakteristično po određenom skupu ideja, vrednosti i teorija.“ (Hejvud, 2005:112) Hejvudovo poimanje socijalizam deklariše kao ideologiju sa političkim prefiksom ističući na taj način uticaj koji je socijalizam imao ne samo u ekonomskoj sferi, već i u političkom djelovanju.

Pojavljivanje socijalizma u nepovoljnom periodu za radničku klasu i primjenu egalitarnih načela koriste u svom objašnjenju socijalizma Axford, Browning, Huggins, Rosamond i Turner ističući da: „On je tradicionalna egalitarna moralna načela primjenio na niz problema i nepravdi koji su, kako je ocjenjeno, opterećivali industrijski svijet devetnaestog stoljeća.“ (Axford, Browning, Huggins, Rosamond i Turner, 2002:226) Ideja socijalizma da svi ljudi imaju jednaka prava bila je opšteprihvaćena među radničkom klasom koja je bila eksploatisana od strane kapitalista.

Postoje različiti načini definisanja i podjele socijalizma, međutim temeljne ideje jednakosti, saradnje, zajedništva u društvu kako bi svi njegovi članovi imali mogućnost da participiraju bez obzira na imovinski status ostaju i dalje tačka spajanja svih pravaca socijalizma.

Većina teoretičara ideologije imaju iste stavove da su industrijska revolucija i kapitalizam, nadahnuli pojavu socijalizma koji je želio preoblikovati društvo kako bi postalo mnogo pravednije. Društvo velikog jaza između bogatih i siromašnih u kojem je biti bogat značilo biti privilegovan trebalo se transformirati u društvo u kojem neće biti eksploatacije radnika i u kojem će radnici imati onoliko koliko im je potrebno. Socijalisti su smatrali da će buduće društvo, koje se stvori na tim principima, biti racionalnije nego prethodna društva. Međutim, između teoretičara socijalizma sa početka 19. vijeka su postojala razmimoilaženja po pitanju viđenja socijalističkog društva kako navode Axford, Browning, Huggins, Rosamond i Turner: „Saint-Simona je nadahnulo racionalističko viđenje društva kojim upravlja niz stručnjaka oboružanih tehnološkim i organizacijskim znanjem. Fourier je primjer libertarijanske struje socijalizma po tome što su, za njega, dotad postojeća društva bila emocionalno skućena i nepravedna, dok bi buduće socijalističko društvo bilo spolno i osjećajno oslobađajuće. Owen predstavlja moralno viđenje budućeg društva organiziranog na suradnji, u kojem bi svi sudjelovali u bogatstvu društva.“ (Axford, Browning, Huggins, Rosamond i Turner, 2002:228) Iako su ove ideje i viđenja socijalističkog društva nastala još u 19. vijeku, smatram da su ideje moralnog načela, saradnje, zajedništva u društvu i upravljanja od strane stručnjaka aktuelne i danas. Svjesni smo da nisu sva društva pravedna i da čak i razvijena društva nisu uvijek pravedna prema svima, što bi se moglo promijeniti uvođenjem principa zajedništva,

pravednosti i saradnje. Međutim, društvena evolucija koja je uslijedila nakon pojave socijalizma dovela je do promijene karaktera samog socijalizma. Već krajem 19. vijeka počinje formiranje sindikata prvenstveno kod rudara, zatim sportskih i društvenih klubova, te radničkih partija. Ključne ideje socijalizma su bile prihvatljive od svih pravaca unutar njega, ali su se razlikovali prema načinu provođenja ideja u praksi.

Pojavom Francuske buržoaske revolucije 1789. godine sama revolucija postaje prihvatljiv instrument promjene u društvu. Revolucija ili evolucija je bilo pitanje oko kojeg su se socijalisti razilazili. Friedrich Engels i Karl Marx su samo neki od predstavnika revolucionarnog socijalizma. Karl Marx je zastupao ideju permanentne revolucije u kojoj će elite kada ispune svoje interese napustiti revoluciju, a radnička klasa mora nastaviti sve dok se ne ostvare njihovi interesi. Ideju revolucije kao sredstva borbe prihvatio je i Vladimir Iljič Lenjin i proveo uspješno prvu socijalističku revoluciju 1917. godine. Shvatanja i ideje Sovjetskog Saveza za vrijeme Lenjina, a kasnije i Staljina su važna jer se FNRJ jedan kraći period nakon 1945. godine u svom državnom uređenju oslanjala na ideje i prakse Sovjetskog Saveza. Međutim, sva shvatanja koja je preuzeo Sovjetski Savez za vrijeme Lenjina, a kasnije i FNRJ svoje korijene imaju u Marxovim shvatanjima. Stajalište po kojem su se promjene mogle dešavati jedino evolutivno, tačnije mirnim putem smatram da se nije moglo desiti u određenim vremenskim periodima kada nije bilo univerzalno pravo glasa. Tek nakon Prvog svjetskog rata se može govoriti o mogućnosti evolutivnog rješavanja problema kada su mogućnost participacije u izboru i biranju nove vlasti počele dobivati i žene. U današnjem kontekstu u većini zemalja za promjene u društvu i sistemu više nije potrebna revolucija, što je bilo vjerovanje Eduarda Bernsteina da će se demokratija tako razviti da revolucija više neće biti opcija.

Teorijska koncepcija koja je važna za dalje razumijevanje u radu jeste marksizam i ključna ličnost oko te ideje Karl Marx. Marksizam predstavlja Marxove ideje koje su sakupljene u cjelinu od strane Engelsa, Kuatskog i Plekhanova i predstavljaju Marxove poglede na svijet. Marx je za vrijeme života vjerovao da je na putu da stvori novu vrstu socijalizma koja ne kritikuje samo kapitalizam, već razotkriva kontekste razvoja društvenog i historijskog. Unutar te teorije nakon Marxove smrti su se razvila tri pravaca: klasični marksizam, ortodokсни komunizam i moderni marksizam.

Klasični marksizam su Marxove ideje o državi, ekonomiji i društvu. Karakteristično za Marxovo shvatanje kapitalizma jeste da je on otuđio čovjeka od rada i drugih ljudi, ne dozvoljavajući mu kreativnost u radu, pretvarajući ga u robu koja stvara profit. Marx je zamišljao demokratiju koja je radikalnija „ ...u kojoj će predstavnici biti izravno odgovorni

biračima.“ (Axford, Browning, Huggins, Rosamond i Turner, 2002: 228) U praksi se ovakav oblik demokratije primijenio kroz komune u Sovjetskom Savezu, zatim kroz delegatski sistem predstavljanja u SFRJ 1974. godine.

Najviše pažnje će se posvetiti ortodoksnom komunizmu i idejama na kojima se nakon što su boljševici sa Lenjinom preuzeli vlast temeljio Sovjetski Savez, a čiju praksu je preuzela FNRJ.

Ortodokсни komunizam se pojavljuje 1917. godine s Oktobarskom revolucijom i dolaskom boljševika i Lenjina na vlast u Rusiji. Međutim, u toku 20. vijeka komunističke vođe su izmijenile ideje Marxa i Lenjina i prilagodile ih svojim potrebama osvajanja vlasti. Lenjin je razvio ideju da mora postojati revolucionarna partija koja će pomagati radničkoj klasi da razvije svoju svijest, od te ideje se mogu pratiti pojave jednopartijskih sistema u socijalističkim državama poput SFRJ, Kine i dr. Bio je isto tako zagovornik revolucije i diktature proletarijata što je jedan od primjera da je Marxov sljedbenik. Diktatura proletarijata je jedno od vjerovanja marksista da će radnička klasa nakon svrgavanja vlasti preuzeti sama vlast i preuzeti vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju što navodi Caratan: „U smislu tehničke podjele danas se veoma često i dalje izraz socijalizam koristi kao pojam koji označava prvu fazu komunizma i tada on znači naprosto fazu u kojoj radnička klasa dolazi na vlast, socijalizira sredstva za proizvodnju i počinje da usmjerava društvene tokove onako kako to odgovara interesima radničke klase.“ (Caratan, 1981:84) Vlasništvo radnika nad sredstvima za proizvodnju je u praksi postojalo i u SFRJ gdje su kroz radničko i socijalističko samoupravljanje radnici dobili pravo na neki način da upravljaju firmom i postavljaju rukovodeći kadar. Radnici su uspijevali da se u društvu izbore za svoje interese koji su bili najviše egzistencijalni od zdravstvenog osiguranja, prava na rad, platu, stan...

Nakon rata 1945. godine u FNRJ se organizira unutrašnje uređenje prema idejama i praksama koje je imao Sovjetski Savez sa Staljinom na čelu. U tom periodu se uvodi centralističko upravljanje poznato kao revolucionarni etatizam o kojem će u nastavku biti više detalja. U tom periodu je bila naglašena uloga države, državnog aparata i državnog vlasništva. Po uzoru na Sovjetski Savez objedinjeno je rukovođenje državom, KP i NF. Preduzeća su izgubila svoju samostalnost, jer je postojalo posebno tijelo na nivou države koje je odlučivalo o visini plata, postavljanju rukovodioca, spajanju i razdvajanju preduzeća. Međutim, ubrzo nakon toga dolazi do raskida sa Staljinom i do krize Informbiroa, što je dovelo do toga da unutar FNRJ počne izgradnja vlastitog puta koje je bilo poznato kao radničko socijalističko samoupravljanje odnosno samoupravni socijalizam. Raskidom sa staljinističkim socijalizmom i prelaskom na radničko samoupravljanje FNRJ je prešla na izvorni marksizam–lenjinizam

oslanjajući se na sopstvena revolucionarna iskustva. KPJ-u je prva partija koja se vratila idejama Marxa i Engelsa o stvaranju slobodnih proizvođača i odumiranju države. U ovom periodu umjesto državnog uvodi se društveno vlasništvo. Marksizam na kojem se temeljila FNRJ, kasnije SFRJ je imao za cilj klasno osvještavanje. Nakon uvođenja centralističkog upravljanja počele su se javljati teškoće u daljem razvoju društva zbog kojih je rukovodstvo FNRJ odlučilo raskinuti sa tom praksom o čemu je Josip Broz Tito rekao: „Pa, ta ideja sazrijevala je u našim teškoćama. Mi smo tada bili u izolaciji. Imali smo teškoće i na selu i u gradu. U fabrikama je produktivnost rada bila niska. Znao, uostalom, kakvo je bilo stanje. Raspoloženje nije bilo baš tako radosno, a često smo morali da se ljutimo na razne pojave rasipanja po preduzećima, na nepravilno gazdovanje. Onda smo vidjeli da nije dobra ona centralna kontrola odozgo, ono dirigovanje odozgo, i šetanje činovnika s vremena na vrijeme po fabrikama. Svaki dan su nam dolazili izvještaji iz fabrika koliko je čega proizvedeno. Kidriću je bilo teško, i nama svima također. Nemoguća je stvar to centralno upravljanje. Mislili smo na koji način da riješimo to, šta tu smeta. Jer, radnici su se osjećali kao oni koji rade za najamnu platu i ništa više. Riješili smo da na neki način mijenjamo taj sistem i došli do toga da treba formirati radničke savjete.“ (Čepo, 1983:85) Iz ovoga se da primijetiti da se položaj radnika nije mnogo promijenio, iako, radnici više nisu bili eksploatisani, ipak nisu dobili ni mogućnost odlučivanja i ispoljavanja kreativnosti, već su nastavili i dalje raditi za platu, a kontrola i upravljanje su bili provođeni od strane ljudi odabranih od države. Sloboda radnika u upravljanju preduzećima i odlučivanju nije bila zastupljena u prvim godinama, međutim povratkom na izvorne ideje marksizma uvođenjem radničkog socijalističkog samoupravljanja 1950. godine možemo primijetiti i uvođenje određenog oblika demokratije kroz radničke savjete i „vraćanje fabrika u ruke radnika“, tačnije industrijske demokratije. Međutim, u društvu SFRJ kao cjelini demokratija se nije realizirala, a to je bio slučaj i u ostalim zemljama koje su se okupljale oko iste ideologije. Taj nedostatak bi se mogao smatrati kao manjkavost socijalizma, međutim, kao što se ranije spomenulo vođe su koristile i modifikovale ideje socijalizma kako bi zadržali svoje pozicije na vlasti.

Prelazak na izvorni marksizam–lenjinizam i stvaranje svog samoupravnog socijalizma unutar SFRJ je došlo do promjena položaja radnika koji su dobili veće mogućnosti odlučivanja u preduzećima. S pojavom socijalizma i njegovom zaštitnom ulogom prema potlačenima budi se svijest kod žena o teškom položaju u kojem se nalaze. Bez političke snage žene se nisu mogle adekvatno boriti za svoja prava i jedina opcija je bila udruživanje u pokrete koji se kasnije prepoznaju kao feministički.

Pojam feminizam se pojavljuje prvo u medicinskoj terminologiji od 19. vijeka, međutim kao politički termin se pojavljuje u 20. vijeku i povezuje se sa ženskim pokretima koji su ukazivali i još uvijek ukazuju na izraženu nejednakost u svim sferama između žena i muškaraca. Korijene feminizma možemo naći u antičkom periodu, međutim prvi važan tekst za moderni feminizam je napisala Mary Wollstonecraft¹ „Obrana prava žena“ iz 1792. godine. Ona se smatra predstavnicom liberalnih feministkinja, koje su pokrenule prvi val feminizma kada žene ulaze u javnu sferu dobivajući pravo glasa i ista politička prava kao muškarci. Pravo glasa za žene nije bilo opšteprihvaćeno u svijetu već se postepeno uvodilo od 1893. godine u Novom Zelandu, zatim početkom 20. vijeka u Velikoj Britaniji i SAD-u. Podršku ženama su davali i pojedini autori poput J. S. Milla koji je smatrao da su žene i muškarci jednaka razumska bića i da se ženama treba vratiti pravo na nasljeđivanje imovine nakon što se udaju. Nakon neaktivnog perioda za feministkinje objavljuje se djelo „Mistika ženskog roda“ 1963. godine, čija je autorica bila Betty Friedan². Feministkinje drugog vala su smatrale da davanje zakonskih i politički prava nije riješilo pitanja koja su mučila žene i da se borba za prava mora pokrenuti na svim sferama. Uspon radikalnog feminizma krajem 1960-ih je odredio centralnu temu feminizma, a to je bilo pitanje rodne razlike, kako bi se odvojile od drugih ideologija. Patrijarhat³ koji je učvrstio dominaciju muškarca i podčinio ulogu žene u privatnoj i javnoj sferi je problem sa kojim su se suočavale i žene u SFRJ. Bilo je sve više evidentno da se patrijarhat koji je bio vjekovima ukorijenjen u svijesti ljudi nije mogao samo donošenjem zakona ukinuti, već je to proces koji je zahtijevao dugotrajan rad.

Liberalni feminizam se veže za Mary Wollstonecraft čije ideje postaju temeljne ideje za prvi val feminizma. Drugi val feminizma se smatra, također liberalnim posebno u SAD-u sa Betty Friedan koja je označila kao „bezimeni problem“ očaj kod žena što ostaju samo u privatnoj sferi. Radikalni feminizam je donio promjene svojom pojavom i uvođenjem rodne razlike, jedna od najvažnijih autorica je Simone de Beauvoir, a pored nje su i rane radikalne feministkinje Eva Figes i Germaine Greer.

¹Mary Wollstonecraft (1759.-1797.) bila je britanska feministkinja i teoretičarka društva koja se oslanjala na liberalno vjerovanje prosvjetiteljstva u razum, bila je zagovornica jednakosti i obrazovanja žena. (Hejvud 2005)

²Betty Friedan (1921.-2006.) je bila američka feministkinja i aktivistkinja. Bila je osnivačica Nacionalne organizacije žena 1966. godine čija je bila predsjednica. Djelo koje je obilježilo drugi val feminizma je bila njena knjiga „Mistika ženskog roda“. Bila je protiv ograničavanja uloge žene na majku i domaćicu. (Hejvud 2005)

³Patrijarhat doslovno znači „vladavina oca“ (lat. pater – otac), u okviru porodica se to odnosilo na prevlast oca. Vjerovalo se da muška dominacija počinje u porodici i da se prenosi s oca na sina. Međutim, u ljudskoj historiji su postojala i društva u kojima je bio izražen matrijarhat. (Hejvud 2005)

U socijalističkom feminizmu su doprinos dali Fourier, Marx i Engels koji su se zalagali za ekonomsku samostalnost žena i kao glavnog krivca za nepostizanje te samostalnosti su smatrali kapitalizam. Za sve one koji su smatrali da se žena treba odazvati svom prirodnom pozivu Bebel je odgovarao da ne vide milione žena koje nisu u stanju odazvati se tom pozivu da budu domaćice i majke koje promašuju taj poziv jer je brak za njih jaram i ropstvo.

Iako je osnovna ideja svih feminističkih pravaca emancipacija i oslobađanje žena od muške dominacije, ipak postoje ideje oko kojih se razlikuju. Liberalne feministkinje su svoje ideje temeljile na liberalnim vrijednostima individualnosti i slobodi, međutim socijalističke feministkinje se zalažu za socijalističke ideje jednakosti, pravednosti, zajedništva i smatraju da se mora doći do jednakosti muškaraca i žena i do saradnje svih članova društva. Socijalistički feminizam daje posebnu pažnju pitanju roda, jer se smatra „...da je rod važan uzrok postojeće nepravednosti.“ (Axford, Browning, Huggins, Rosamond i Turner, 2002:239) Argument za ovu tvrdnju se može pronaći i u Engelsovom stajalištu da je uvođenjem nasljeđivanja imovine od strane muškog člana porodice doveo do toga da imovina ostane u rukama muških članova porodice. Slično Engelsu razmišlja i Nada Cazi: „Položaj žene radnice postaje sve teži – ona radi u tvornici 12 pa i 15 sati tokom dana, prima za isti posao gotovo upola manju plaću od muškarca, a kad se vrati kući preostaje joj da obavi sve one kućne poslove koje je obavljala i prije nego što se zaposlila van porodice.“ (Cazi, 1976:14) Iz ovoga se može vidjeti da ulazak žene u javnu sferu nije u potpunosti transformisao njen položaj u društvu iz razloga što je u porodici još uvijek imala podčinjenu ulogu.

Ljudi su iz potrebe da se zaštite i budu sigurni stvorili državu. Jedna od definicija koja sveobuhvatno i jednostavno definiše ovu tvorevinu jeste: „Država je politička zajednica koju formira stanovništvo jedne teritorije, podređeno jednoj vladi.“ (Hague/Harrop, 2014:19.) Osim Haguea i Harropa mnogi autori među kojima je i Daniel Caramani koji je drugačije posmatrao državu i smatrao je „...da je „državu“ prikladnije koristiti da se označe političke zajednice koje su karakteristične za moderno političko okruženje što je nastalo u Zapadnoj Europi potkraj srednjeg vijeka, ugrubo između 13. i 15. stoljeća.“ (Caramani, 2013:68) Vidimo da različiti autori imaju različita viđenja države, međutim zavisi da li državom smatramo prva carstva i kraljevstva koja znamo nisu mogla imati obilježja i elemente savremenih država ili kao Caramani posmatramo nastanak države sa prestankom srednjeg vijeka i uvođenjem birokratije. Machiavelli još jedan od važnih autora „...on je državu posmatrao kao jedinu pravu ljudsku stvarnost. Ona je, naime, realizacija vladarskog „ja“ u onoj mjeri u kojoj je on sklonosti ljudi ka zlu i zavisti obuzdava politikom sile, promišljenog cinizma i spoznaje iracionalnih strana ljudske prirode.“ (Muhić, 1999:25) Vidimo da je za

razliku od drugih definicija kod Machiavelli važna upotreba politike sile kako bi obuzdao ljude, jer se vjerovatno kao i Thomas Hobbes osvrće na negativnu ljudsku prirodu. Za razliku od drugih definicija u koje nisu uključena shvatanja vladarskih sposobnosti, jer je riječ o modernim državama, u periodu srednjeg vijeka kada je Machiavelli pisao smatrao je da vladar mora imati i osobine i sposobnosti vladara. Glavni elementi koji čine neku državu prema mnogim autorima su teritorij, stanovništvo i vlast.

Moderna država kao što znamo mora da kontroliše teritorij na kojem se nalazi, da ima potpunu vlast u donošenju odluka, naravno država i vlast ne bi mogle postojati bez ljudi nad kojima se vlada i koji vlast biraju na izborima. Prvo povezivanje države sa teritorijem navodi Zvonko Posavec da potiče od Klubera gdje se država smatra građanskim društvom s ograničenim područjem.

Kroz historiju države su se sve više razvijale u naoružanju i teritorijalno širile kroz ratove. Svaki rat je donio svoje negativne posljedice u gubitcima, ali iz Tridesetogodišnjeg rata proizilazi sporazum za koji se smatra da je proizveo modernu državu. Riječ je o Vestfalskom mirovnom sporazumu iz 1648. godine, kojim se vladarima zaraćenih strana daje puno pravo da kontrolišu upražnjavanje religije nad teritorijem svojih država bez uticaja crkve. Period u kojem su države imale punu suverenost bez uplitanja bilo koga u vlast vladara i bez posebne povezanosti između zemalja, označava se kao etatizam. Međutim, nakon Drugog svjetskog rata dolazi do mnogih promjena u svijetu po pitanju unutrašnje, ali i vanjske politike država. Počinje povezivanje i veća saradnja između država i uvode se pojmovi globalizacija i policentrizam, gdje je upravljanje ne samo na nacionalnom, već i na nivou iznad nacionalne države i nivou ispod nacionalne države, tačnije na lokalnom i regionalnom nivou.

Zvonko Posavec smatra da je suverenitet izgubio na važnosti i da su istaknuti drugi elementi koji su postali mnogo važniji nakon Drugog svjetskog rata navodeći: „Postoje temeljni principi na kojima počiva moderna ustavna država, a to su: ljudska prava, dioba vlasti i demokracija, socijalna državnost, nacionalni suverenitet itd. Ovi principi razvili su se postupno u okviru europske kulture i danas su prihvaćeni od mnogih izvan europskih zemalja. Ono što je na početku stvaranja države bilo iznimno važno (npr. suverenitet), danas je u mnogo čemu izgubilo na značenju.“ (Posavec, 2002:8) Podjela država u svijetu koja je najviše vidljiva jeste da li su države demokratske ili nisu i da li poštuju Povelje i Konvencije koje štite ljudska prava. Mogu se složiti s autorom da su danas zaista važniji elementi države demokratija i ljudska prava, a da je suverenitet izgubio na značaju. Isto tako mogu se složiti da su principi poput demokratije i ljudskih prava nastali na području Evrope i da su se širili na druge zemlje svijeta. Demokratija je doživjela mnoge promjene od svog izvornog oblika

kakva je postojala u Grčkim polisima i činjenica je da nije baš prihvaćena u nekim zemljama izvan Evrope i njenih saveznika, što bi moglo potvrditi Inglehartovu tvrdnju da postoje kamenita tla za demokratiju. Autori među kojima je bio i John Lock su se zalagali za davanje prava ljudima, međutim i pored Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima donesene u UN-u i danas postoje kršenja ljudskih prava i pitanje je da li ćemo nekada u historiji doseći nivo u kojem nam Deklaracije neće služiti samo kao mehanizam za kažnjavanje kršenja ljudskih prava, već i da razumijemo važnost tuđih života i da naučimo da ih poštujemo.

Država i njeno uređenje su bili tema kojom su se teoretičari bavili još od antičkog perioda. Ovom temom su se bavili Platon, Aristotel, Toma Akvinski, Thomas Hobbes, John Lock, Hegel, Marx, sociološke i politološke teorije.

Za Platona, Aristotelovog učitelja država je nastala zbog potrebe ljudi za podjelom rada. Glavna funkcija države je odgoj građana, a cilj svake države bi trebala biti sreća građana. Napravio je podjele društva po staležima: stalež onih koji proizvode, zatim stalež vojnika i stalež vladara koji upravlja. Platon je razlikovao tri dijela duše: požudni, voljni i umni „... a čovjek je pravi čovjek tek onda kada umni dio vodi druga dva.“ (Kalin, 2010:147) Kada se ovo komparira sa staležima umni dio bi bili vladari, voljni dio bi bili vojnici, a požudni proizvođači, država je za njega sve.

Aristotel u svom djelu „Politika“ piše o vlasti, zajedništvu, građanima, svemu što je važno za državu. Za Aristotela najvažnija je zajednica i zajedništvo, jer je cjelina uvijek važnija od pojedinca. Ljudi se uvijek udružuju u nekom dobru i jedino u zajednici mogu steći blaženstvo. Iz ovoga proizilazi Aristotelovo poznato stajalište da je čovjek „zoon politikon“ i da onaj koji živi izvan zajednice je ili nevaljao ili je bolji od čovjeka odnosno ili je životinja ili je Bog. Kada se govori o građanima i vlasti Aristotel je smatrao da je građanin onaj koji učestvuje u vlasti i sudstvu i to je za njega bio apsolutni građanin koji nema nedostatke. Da bi se prema Aristotelu došlo do jednakosti i u vlasti i u pravu potreban je narodni suverenitet koji se građanima nameće kao spoznaja njihovog uma i onda se preko zakona unosi u sferu politike kako bi u društvu bilo bolje. Najbolji oblik vladavine je za Aristotela bila kraljevina u slučaju vladavine jedne osobe. Dobar vladar mora imati razboritost i krepost. Međutim, znamo da antičko društvo nije bilo u potpunosti demokratsko i da pojam građanin nije značio isto što znači i danas, što je isticao i Marx: „...antički svijet je tek djelimično uspio da ostvari idealnost svojih zamisli, jer je sva svoja promišljanja o državi, pravu i politici ograničio na slobodne građane, gotovo potpuno ostavljajući po strani robove i najniže društvene staleže.“ (Muhić, 1999:22) U najniže društvene staleže su se ubrajale žene i djeca, sa današnjeg konteksta mogli bismo kritikovati takvo stajalište, međutim moramo shvatiti period i kontekst

u kojem je djelo nastalo i u kojem je Aristotel pisao. Morali su proći vijekovi kako bi se došlo do znatnih promjena po pitanju ljudskih prava općenito, ali i prava žena i djece, a ova knjiga je dobar primjer da vidimo kako je državu shvatao jedan od najvažnijih autora iz antičkog perioda.

Crkveni autori poput svetog Augustina i Tome Akvinskog u okvirima srednjovjekovne teorije države su napravili razliku između „svjetovne“ i „nebeske“ države. Kao što je tijelo okov duše, tako je i za ove autore svjetovna država okov prave, nebeske države. Za autore ove teorije svjetovna država je iluzorna zajednica ropstva i podložnost njenim institucijama što se posmatralo kao kazna za grijeh, ali i mogućnost za spas. U srednjovjekovnoj teoriji o državi se ne spominju građani, već podanici koji se moraju pokoriti i prihvatiti volju vladara, kao što vjernik mora prihvatiti Božiju volju. Spas podanika je u Božjoj državi u kojoj će živjeti vječno spašen od grijeha. Ovakva shvatanja su mnogi vladari iskoristili i cijeli srednji vijek je bio obilježen monarhijama u kojima se titulama vladara dodavalo da su vladari „po milosti Božjoj“. Jedan od kritičara antičke i srednjovjekovne teorije države je bio italijanski mislilac Niccolo Machiavelli koji je smatrao da državu i pravo treba odvojiti od religije i morala i da treba biti posmatrana kao zasebno područje. Na taj način odvojio je shvatanje države od srednjovjekovne teorije i antičke teorije. Vladar je za njega običan čovjek kao i svako drugi samo što se on mora suočiti sa sudbinom i preuzeti bez oklijevanja odgovornost za odluke koje donese, a samo na njemu zavisi da li će ostati na vlasti.

Teoretičari koji su bili stajališta da je država nastala društvenim ugovorom pripadali su i prirodnopravnoj teoriji i tražili su da se uspostavi politički poredak koji će se temeljiti na razumu i jednakosti. Najvažniji autori su Thomas Hobbes, John Locke i Jean-Jacques Rousseau. Thomas Hobbes je smatrao da je ljudska priroda negativna i da se može obuzdati jedino društvenim ugovorom kojim će se svako odreći određenih prava u korist drugog i uspostavom državne vlasti, s tim što tog vladara po Hobbesu ljudi ne bi mogli smijeniti, iako bi loše vladao. S druge strane John Locke se pored borbe za ljudska prava, zalagao i za parlamentarnu monarhiju, u kojoj će vlast biti podjeljena, moć vladara ograničena, a građani bi u svakom momentu mogli smijeniti vladara ukoliko ne bi vladao ispravno. Lock je smatrao da ljudi moraju imati pravo na život, slobodu i svojinu i da se moraju zaštititi jer im država ta prava može uzeti. Jean-Jacques Rousseau je smatrao da se mora uspostaviti dobar odnos političkih institucija koje će ljudima omogućiti prava i mogućnost da smjene vlast ukoliko ne vlada na pravi način. Rousseau je pisao i o Društvenom ugovoru i smatrao je da vlast dolazi od naroda. Hobbes i Lock se smatraju začetnicima pluralističke teorije države, koja se

oslanjala na liberalna vjerovanja i smatra da je država neutralan sudija. Država je na taj način otvorena i spremna saradivati s različitim interesima, klasama i grupama.

Hegel je imao svoju klasifikaciju države i prava i to: Azijska despotija gdje je slobodan bio samo jedan, antička oligarhija gdje je manjina bila slobodna i zapadna demokratija gdje su svi slobodni. Nije tragao za idealnom državom, već za državom kakva ona jeste. Marx je kritikovao Hegelovo stajalište da birokratija poznaje bolje interese naroda od samog naroda i što je državni poredak stavio iznad naroda. Na državu je Marx gledao kroz dvije teorije, prva je da je država zavisna od društva i da je ugnjetavačka koju vodi dominantna klasa, a drugu teoriju je preuzeo od Napoleona Bonaparte gdje državi može priznati da ima relativnu autonomiju, ali da bi trebala biti posrednik između sukobljenih klasa i da uvijek je klasni sistem na taj način. Prva teorija je stajalište koje nije imao samo Marx, već i svi njegovi sljedbenici gledajući na državu kao instrument korišten od strane vladajuće klase da se podčini i eksploatiše radnička klasa. Jedno od stajališta marksista je da država postoji tamo gdje postoje sukobljene klase. Druga teorija je dosta blaža prema državi od prve teorije jer joj priznaje određeni stepen nezavisnosti od vladajuće klase i predstavlja je kao instrument koji može biti posrednik u dogovoru između sukobljenih klasa.

Postoje još sociološke teorije koje nastanak i funkcije države tumače kroz društvene faktore i politološke teorije. Sociološke teorije su teorije sile i solidaristička teorija. Teorije sile su vjerovala u postojanje klasa, ali za razliku od marksista naglasak na nastajanje država su stavljali na vanjske faktore. Cijeli državni poredak je smatraju nastao pokoravanjem miroljubivih naroda od strane ratničkih. Proizvodnjom i miješanjem naroda početne razlike nestaju i plemena i narodi prerastaju u naciju. Solidaristička teorija je imala isto shvatanje da postoje klasne podjele, međutim smatrala je da se kroz razućeniju podjelu rada stvara saradnja i da se kristališu interesi koje štiti većina društva. Vjerovala je da se spontano stvaraju opšti interesi. Postoje i teorije elite i teorije „političke klase“. Postoji stajalište o državi Levijatenu koja proističe iz liberalizma i radikalnog oblika individualizma, ali se savremenoj politici povezuje sa novom desnicom koja smatra da se treba smanjiti intervencija države u ekonomskom i društvenom životu. Država promovise interese koji se razlikuju od društva i to predstavlja problem za slobodu i ekonomsku sigurnost. Ovo se shvatanje razlikuje od socijalističkog u teoriji, ali i u praksi. Ne postoji feministička teorija države, međutim različite vrijednosti i ideologije oko koji su formirale svoje ideje doveli su do različitih pogleda na patrijarhalnu državu. Liberalne feministkinje imaju shvatanje države sa aspekta pluralističke teorije i smatraju da je država neutralna i da se pristrasnosti države prema

muškarcima mogu riješiti reformama. Radikalne feministkinje kritikuju ovo viđenje države i smatraju da država odražava represiju u obliku patrijarhata.

Pravac u feminizmu koji se zalagao za socijalističke ideje jednakosti i pravde i koji je bio zastupljen na prostoru SFRJ je bio socijalistički feminizam. Ekonomska nezavisnost žena i jednako učešće i saradnja svih članova društva samo su neke od ideja kojima se bavio ovaj pravac feminizma. Osim što je bio zastupljen u posebnom obliku na području SFRJ nakon Drugog svjetskog rata, bio je prisutan i na području BiH prije Drugog svjetskog rata kroz djela prvenstveno Laure Papo.

2.1 Socijalistički feminizam i prava žena

Sredinom 20. vijeka u javnosti dolazi do izražaja socijalistički feminizam, koji za razliku od liberalnog feminizma ne smatra da se emancipacija može postići jednakim zakonskim i političkim pravima. Stajališta je da se do promjena može doći jedino kroz duboke društvene promjene, jer je odnos između polova utvrđen u društvenoj i ekonomskoj strukturi čiji najznačajniji faktor uređenja odnosa među polovima je bio patrijarhat, o čemu je pisao Engels u knjizi „Porijeklo porodice, privatne svojine i države“. Dva najvažnija autora koja su pisala o temi položaja žena i čije su ideje preuzimale socijalističke feministkinje su bili Karl Marx i Friedrich Engels. U pretkapitalističkom periodu žene su imale pravo nasljeđivanja, a prema vjerovanju Engelsa bile su ugnjetavanje preko porodice, tačnije „buržoaskih porodice“ koja je patrijarhalna, ugnjetavačka i u kojoj se imovina prenosi isključivo na muškog člana porodice. Engels je smatrao da će patrijarhat nestati ako se ukine privatna svojina, iz razloga što su privatna svojina i kapitalizam ugrozili poziciju žene u društvu. Najveći problem za ženu se javio kada je došlo do proizvodnje viška rada u odnosu na troškove uzdržavanja.

Engels se bavio proučavanjem promjena u proizvodnim odnosima u porodici i društvu: „Analizirajući kako se brak i porodica mijenjaju kroz historiju ovisno o karakteru proizvodnih odnosa koji prevladavaju u datom društvu, te posebno analizirajući odnose u porodici u kapitalizmu, Engels izvodi zaključke o nužnosti njihove daljnje promjene. Tu neminovnost, prije svega, vidi u nestajanju ekonomske osnove dotadašnjeg braka, jer će prelaskom sredstava za proizvodnju u društveno vlasništvo sva briga o nasljeđivanju biti svedena na minimum, te će porodica prestati biti privredna jedinica društva. S tim će promjenama nestati i uvjeti koji rađaju nejednakost i dvostruki moral—jedan za ženu, a drugi za muškarce, uvjeti koji rađaju prostituciju. Tek tada će individualna spolna ljubav postati stvarna osnova braka, a

žena uključena u društvenu proizvodnju stvarno ekonomski nezavisan čovjek. Teret vođenja domaćinstva i briga oko odgoja djece velikim će dijelom prijeći s porodice na industriju i specijalizirane službe, tako da će žena moći uskladiti svoje radne i porodične obaveze.“ (Cazi, 1976:16) Ovo Engelsovo stajalište nije u potpunosti zaživjelo što se najbolje može vidjeti na primjeru SFRJ. Nakon uvođenja radničkog samoupravljanja i društvenog vlasništva život žene nije bio lakši, jer je upravo tada došlo do otpuštanja sa poslova velikog broja žena koje su se vraćale kućama da se brinu o djeci, jer su se i pojedine subvencije ukinule i troškove je u najvećoj mjeri snosila porodica.

Engels se zalagao za uvođenje mogućnosti razvoda brakova, a neke socijalističke feministkinje za uvođenje komunalnog življenja i „slobodne ljubavi“. Žena prema socijalističkim feministkinjama se nalazi u privatnoj sferi, zato što to odgovara kapitalizmu i njegovim ekonomskim interesima. Žene su se posmatrale kao rezervna radna snaga koja se trebala koristiti kada se javi potreba za povećanjem proizvodnje što se dešavalo u periodima ratova kada su muškarci bili na frontovima. Međutim, kada bi se rat završio žene bi bile otpuštene i vratile bi se u privatnu sferu, jer bez obzira na doprinos koji bi dale i dalje se smatralo da je uloga žene da se brine o djeci i kućanstvu.

Pored Engelsa i Karl Marx se bavio ovom temom i smatrao je da nije moguća emancipacija žene ukoliko cijelo čovječanstvo nije oslobođeno odnosno da je emancipacija žene mjera opšte emancipacije. Jedno od njegovih stajališta je bilo da u komunističkom društvu odnos muškarca i žene ne bi više bio posredovan ekonomskim interesima, već bi bio zasnovan na individualnoj ljubavi slobodnih ličnosti. Karl Marx je u svojim „Ranim radovima“ oslikao položaj žena: „U odnosu prema ženi kao plijenu i služavci izražena je beskrajna degradacija u kojoj čovjek postoji za sebe samog. Neposredan, prirodan odnos čovjeka prema čovjeku je odnos muškarca prema ženi. U tom odnosu pokazuje se, dakle koliko je ljudsko biće postalo čovjeku priroda ili koliko je priroda postala čovjekovo ljudsko biće. U tom se odnosu također pokazuje koliko je čovjekova potreba postala ljudskom potrebom, koliko mu je drugi čovjek kao čovjek postao potrebom, koliko je on u svom najindividualnijem postojanju istodobno i društveno biće.“ (Cazi, 1976:17) U Marxovom shvatanju odnosa muškarca prema ženi primjetno je da se kroz taj odnos oslikava generalno odnos među ljudima. Taj odnos je pokazatelj da li se čovjek promijenio i da li je pokazao svoju istinsku prirodu, a to je da je društveno biće koje ima potrebu za saradnjom i razumijevanjem drugog čovjeka.

Uvođenjem važnosti pitanja rodnih razlika došlo je do promjena i u socijalističkom feminizmu. Ortodoksni marksisti su smatrali da je pitanje klasne podjele i eksploatacije iznad rodne podjele, međutim, moderne socijalističke feministkinje smatraju da klasna politika

nema primat nad rodnom politikom. Razlog ovome je to što su socijalističke feministkinje smatrale da se rodne razlike koriste kao instrument za stvaranje nepravde. O karakteru socijalističkog feminizma najbolje se može vidjeti iz navoda autorice Gordane Cerjan–Letica koja smatra da je socijalistički feminizam bio više aktivan kada je u pitanju kritika, nego kada je u pitanju davanje vizije. Sama pojava socijalizma nije iskorijenila patrijarhat, te bez obzira na zakone koji su se donosili i promjene koje su se desile, žene su i dalje bile izvrgnute nasilju, vrijeđanju i zabranama od strane muških članova porodice. Na ovom primjeru se pokazalo da je najteže ljude osloboditi od predrasuda prema svemu što je drugačije i što ne razumiju, a promjene su neminovne kako u prirodi tako i u društvu.

Jedan oblik socijalističkog feminizma u BiH prije Drugog svjetskog rata možemo pronaći u djelima i shvatanjima Laure Papo koja je pisala pjesme, pripovijetke i drame, koje su se izvodile od Matatje do Narodnog pozorišta. Pisala je o svakodnevnici malih, siromašnih ljudi, razumijevanju pozicije Jevrejki, bavila se pitanjem obrazovanja i aktivnosti žena u javnoj sferi. Pisala je na njemačkom, francuskom, bosanskom i španskom (ladino) jeziku. Na jednom od svojih predavanja je naglasila da je radnička klasa nosilac progresa i to je razlog zašto se priklonila jevrejskoj radničkoj organizaciji „Matatja“. Iz ovog njenog stajališta vidimo da je zastupala ideje socijalista po kojima je, do tada ugnjetavana, radnička klasa pokretač promjena. Vidimo da se pored očuvanja jezika i tradicije Sefardskih Jevreja, propagiranju prava žena bavila i pitanjem socijalne pravde za sve ljude. Na tekst „Die Südslawische frau in der politik“ („Južnoslovenska žena u politici“) koji je objavljen 10.12.1916. godine u Bosnische Post od strane Jelice Bernadžikovske–Belović u kojem se o sefardskoj ženi piše kao o tradicionalnoj, Laura Papo je sedam dana nakon toga 17.12.1916. godine u Bosnische Postu objavila odgovor pod nazivom „Die Spanolische“ („Sefardska žena“) pisan na njemačkom jeziku, u kojem je opisala sefardsku ženu od karaktera do izgleda. Bila je protiv da žena ostane samo u privatnoj sferi. Njen esej Sefardska žena („La mužer sefardi de Bosna“) koji je nastao kao kritika smatra se početkom bavljenja žene sobom na ovim područjima i početkom feminizma u BiH. Istoimena knjiga nastala iz ovih rukopisa prevedena je tek 2005. godine od strane prof. dr. Muhameda Nezirovića.

Ideje socijalističkog feminizma i aktivitet žena u tom pravcu na području SFRJ se mogu pratiti od Drugog svjetskog rata. Žene su se na prostoru SFRJ i prije rata okupljale oko radničkih pokreta i tražile svoja prava, međutim tokom rata dobile su priliku i stvorile svoju organizaciju AFŽ koji je tokom rata, ali i nakon rata imao veliki doprinos u promjeni položaja žena u novoj državi. Organizovao je kurseve opismenjavanja žena, zatim obrazovanja žena vezano za političke teme, dao je svoj doprinos i u organizovanju dječjih institucija koje su

vodile brigu o djeci dok su roditelji na poslu. Sve vrijeme je AFŽ bio pod kontrolom Komunističke partije, međutim zbog straha da će se AFŽ razviti u samostalnu organizaciju donosi se odluka o njegovom ukidanju. Ukidanje je trajalo tri godine od 1950. do 1953. godine kada je ukinut. Tek 1970-ih godina tokom drugog vala feminizma u SFRJ se ponovno pokreće tema položaja žena, održavaju se međunarodne konferencije na tu temu. Pojavile su se generacije žena koje su imale pravo i pristup obrazovanju i zaposlenju i koje su to pravo koristile, ali su bile svjesne razlike između ravnopravnosti muškaraca i žena koja se u javnosti isticala i činjeničnog stanja u svakodnevnici.

Teorijska stajališta u prirodi socijalizma i budućnosti buržoaske države potiču od Marxovog razumijevanja te teme i ideja. Iako su stajališta zajedničkog vlasništva i ukidanja buržoaske države jedinstvena u socijalizmu, ipak postoje pravci koji različito razmatraju kako se država treba ukinuti. Iz ideja socijalizma o jedinstvu, zajedništvu i dominaciji radničke klase, ali i Lenjinove dominacije jedne partije razvili su se različiti oblici država od kolektivističke, monopartijske do radničke države.

2.2 Socijalizam i shvatanja države

Shvatanje države od strane socijalizma kao ideologije nije jedinstveno, već zavisi od pravca unutar socijalizma. U teoriji i praksi socijalizma razvile su se različite vrste država od proleterske, kolektivističke, monopartijske i socijalističke države. Promišljanja o tome šta je država i kako bi trebao izgledati idealni tip države okupirala su mnoge autore još od antičkog perioda. Veliki uticaj na sva kasnija učenja imao je Platon i njegovo djelo „Država“ za koje su se vezali mnogi socijalisti i tražili u tom djelu korijene svog ideološkog pravca.

Unutar marksističke teorije pojavio se pojam proleterske države, kao antipod i alternativa kapitalističkoj državi. Proleterska država je neminovna posljedica borbe sa buržoaskom državom, a proletarijatu je potrebna vlast da bi vladao, zatim centralizacija i nasilje. Da bi se uspostavila proleterska država dolazi do diktature proletarijata i do nasilja, a prvi akt preuzimanja države od strane proletarijata jeste pretvaranje privatnog vlasništva u državno vlasništvo. Marx i Engels su u „Manifestu komunističke partije“ pisali o proleterskoj državi koja će se smatrati su kao diktatura proletarijata ostvariti kroz despotizam, iz razloga što će proleteru to iskoristiti kako bi centralizovali vlast i kako bi mogli oduzeti kapital buržoaziji.

Rušenje kapitalizma, kao glavnog krivca za nepravdu, može se postići jedino revolucijom, a meta te revolucije prema Marxu bi bila buržoaska država. Poznato shvatanje države od strane Marxa jeste da je država iluzorna zajednica, a ta stajališta je dijelio i Engels jer je smatrao kao i Marx da je država instrument klasnog ugnjetavanja, a birokratija oruđe kojim se građani odvajaju od politike. Socijalna pravda je ostala najvažnija ideja što se ogleda u Engelsovoj borbi za univerzalno pravo glasa i participaciju svih članova društva. Kao i svi socijalisti smatrao je da država treba nestati postepeno, a ne odmah kako su smatrali anarhisti, ali prvo mora doći do diktature proletarijata kako bi se došlo do besklasnog društva i komunizma. Kada budu ukinute klase i kada više ne bude postojala mnogobrojna klasa koju želi podčiniti malobrojna klasa, tada će prema shvatanjima Engelsa, a i ostalih marksista nestati klasna vladavina i država kao njena sila za podčinjavanje drugih klasa. Esad Zgodić je istakao da je važno navesti da se uloga proletherske države ne svodi samo na uništenje buržoaske države: „Važno je, dakle, to što se *ne svodi* historijska uloga *proletherske države* samo na uništenje buržoazije i buržoaske države—ona je kao diktatura proletarijata *privremena ili prelazna* jer će s izgradnjom socijalizma proletarijat stvoriti, i to je *istinska* sovjetsko—historijska misija njegove države, pretpostavke za prevazilaženje sebe kao klase, za nestanak svih klasa i klasnog društva i za, što je konzekvencija tih *nestajanja*, nestanak iz ljudske historije države kao država.“ (Zgodić, 2015:159) Međutim, iskustva iz istorije nam pokazuju da se ideje besklasnog društva i ukidanja države u praksi nisu mogle provesti, čak ni u državama koje su svoj sistem temeljile na idejama Marxa i Engelsa. Kao posljedica se javila prevelika birokratija koja je samo još više ojačala centralizam i ulogu države.

Marx je smatrao da se trebaju uspostaviti komune, što će biti ideja i boljševicima u Sovjetskom Savezu na čijem čelu je bio Lenjin, a komuna bi bila oblik direktne, delegatske demokratije. Formiranje i način djelovanja komune opisao je Asim Mujkić koji navodi: „Komuna se formira od općinskih vijećnika izabranih na općim izborima uz opće pravo glasa u različitim dijelovima grada na kraći mandatni period uz mogućnost brzog opoziva i pojačanu odgovornost prema biračima. Komuna je radno, a ne parlamentarno tijelo, izvršno i zakonodavno u isto vrijeme. Njena policija direktno je njoj odgovorna i otvorena smjeni. Isto je i sa službenicima svih organa administracije. Plaće javnih službenika odgovaraju radničkoj nadnici.“ (Mujkić, 2022:172) Iz ovoga vidimo da je komuna predstavljala Marxove ideje opšteg prava glasa, odgovornosti prema biračima i mogućnost opoziva. To je izvršno i zakonodavno tijelo u isto vrijeme i može se postaviti pitanje da li je komuna demokratska, ako se uzme u obzir Montesque i podjela na tri grane vlasti u kojem su svaka grana vlasti (izvršna, zakonodavna i sudska) samostalne i odvojene. Komuna je za Marxa bila revolucija

koja je trebala da uništi klasnu dominaciju i poricanje državne vlasti i samim tim početak socijalne revolucije u 19. vijeku.

Detaljnije poimanje države od strane Marxa je dao Laslo Sekelj: „Prividna zajednica, država je surogat zajednice koji se osamostaljuje nasuprot individua „jer je bila ujedinjenje jedne klase nasuprot druge«, istovremeno omogućujući represiju nad podčinjenim klasama, »za koje je ne samo sasvim iluzorna zajednica nego i nov okov.“ (Sekelj, 1981:14) Vidimo da je Marx izričito protiv države koja je bila instrument u rukama vladajuće klase kako bi se podčinila i ugnjetavala radnička klasa. Sa Marxovim poistovjećivanjem države s okovom za radničku klasu se mogu složiti, međutim ne smatram da je državu trebalo potpuno ukinuti, jer smo imali primjere u praksi da je ta ideja neprovodiva. Država i sistem su potrebni kako ne bi došlo do Hobbesovog „prirodnog stanja“ u kojem je čovjek čovjeku vuk. Pored Marxa koji je pisao o karakteristikama države, ovom temom se bavio i Vladimir Iljič Lenjin čije su se ideje o državi i revoluciji temeljile na Marxovim i Engelsovim. Za Engelsa kako navodi država nije nastala izvan društva, već je ona proizvod društva koje je na određenom stepenu. Iznosi i ideju marksizma po kojoj postojanje države dokazuje da tamo postoje klasne suprotnosti koje su nepomirljive. Pokušavalo se prikazati da je Marx smatrao da je država tu da se izmire klase, što je Lenjin negirao iznoseći stajalište da država ne bi mogla ni nastati ni opstati da je postojala mogućnost da se izmire klase.

Kao i Marx, Engels je smatrao kada klasa nestane, nestati će i država. Međutim, Lenjin je bio stajališta da tu dolazi do pogrešnog tumačenja pojmova koje spominje Engels, a to su „ukidanje“ države koja se javlja kod anarhista i „izumiranje“ države. Stajališta je kao i marksisti da se buržoasku državu može ukinuti samo revolucijom, jer je država bila sila za ugnjetavanje proletarijata od strane buržoazije. Država će po Engelsu, a što tu tumači i Lenjin biti „uništena“ od strane proletarijata u revoluciji. Država koju stvori proletarijat nakon te revolucije će „izumrijeti“. Radnička država o kojoj je Lenjin pisao razlikovala bi se od građanske države jer za razliku od građanske države gdje ljudi izlaze povremeno na izbore da izraze svoju volju, radnička država će biti bazirana na neposrednoj volji radnika. Lenjin se zalagao za delegatsko političko predstavljanje, za što je najbolji primjer SFRJ u kojoj je ovaj oblik predstavljanja uveden Ustavom 1974. godine, a neposredno izražavanje volje radnika i odlučivanje u FNRJ postojalo je još od 1950. godine sa radničkim socijalističkim samoupravljanjem, čime ona postaje i radnička država.

Vodeću ulogu u proleterskoj državi ima KP, jer se bez takve partije koja prati raspoloženje masa, borba sa buržoazijom smatrala nemoguća. Ova partija je u takvoj državi rukovodioc, određuje pravac društva, vodi mase prema socijalizmu i sasvim je shvatljivo da je ideologija

oko koje se formira marksizam. Države koje su kao svoju političku ideologiju predstavljale socijalizam i zastupale njegove ideje smatrale su se socijalističkim državama.

O socijalističkoj državi piše Esad Zgodić u svojoj knjizi „O državama: kritički pojmovnik statologije“, navodeći da se često u medijima i politici koristi naziv komunistička država, kada se govori o državi u kojoj vlada jedna partija, međutim to nije ispravno, jer u tim državama nije postojalo društvo u postdržavnom obliku, to jeste nije postojao oblik komunizma koji je Marx zamišljao. Samim tim mnogo je ispravnije ove države definirati kao socijalističke države. Prema Zgodiću postoje dvije vrste socijalističke države i to socijalistička država zasnovana na državnom vlasništvu i socijalistička država zasnovana na društvenom vlasništvu. U socijalističkoj državi koja se temelji na državnom vlasništvu bio je prisutan režim socijalističkog etatizma ili socijalistička statokratija. Stvoren je poseban odnos između države i društva. Sve je bilo pod kontrolom države od civilnog društva, privrede, ekonomije... Međutim, državnu kontrolu svih sfera u ovim jednopartijskim sistemima prema riječima Zgodića vrši monokratska partitokratija i ideokratija, iz čega vidimo da je cjelokupnu kontrolu i odlučivanje o važnim pitanjima vršila partija. Socijalistička statokratija je tip države u kojoj partijske elite imaju važnu ulogu u svim sferama i monopol nad kontrolom države, što navodi Zgodić: „No, u ovom tipu *statokratije* nije riječ o bilo kakvoj državi: riječ je o državi kojom, kao što smo rekli, *vlada partitokratija* oličena u *avangardnom umu komunističke stranke* pa, otuda, i govorimo o *statokratiji* kao *partitokratiji*. S takvim režimom *socijalistička statokratija* oblikovala je društvo koje nije, kao što je rečeno, bilo, niti je moglo biti, *civilno društvo* u punom svom kapacitetu: na njegovom tlu, onda, nije moglo *iznići* masovno nezadovoljstvo *logikom* i praksama etatizma, politikom totalitarizma i, uopšte, efektima *državne planske ekonomije*.“ (Zgodić, 2015:161) Vidimo da se radi o državi koja je veoma centralizovana, a posebno partitokratskoj državi u kojoj partija kontroliše i donosi važne odluke. Iz tog razloga se rukovodstvo partije i države isprepliće. Jedan od primjera u kojem se ovaj oblik države dugo zadržao jeste Sovjetski Savez, a do 1950. godine je i u FNRJ bio zastupljen socijalistički etatizam po uzoru na Sovjetski Savez, što će detaljnije biti objašnjeno u nastavku rada. Sasvim je razumljivo za ovaj tip režima da neće dozvoliti jačanje moći civilnog društva, jer ne želi imati bilo kakve, a posebno jake oponentne svom sistemu.

Druga je vrsta socijalistička država koja se temelji na društvenom vlasništvu i jedina država koja je uspjela na tim osnovama osmisliti radničko i društveno samoupravljanje bila je samo FNRJ, kasnije SFRJ. Prema Zgodiću pojavila se nova vrsta socijalističke države. Iako, je bila jednopartijska država, pokušavala je da omogući participaciju ne samo radnih ljudi, već i svih federalnih jedinica kako bi funkcionirala država. Došlo je do napuštanja socijalističkog

etatizma i stvaranja novog oblika države, a to je socijalistička samoupravna država, međutim značajnije promjene se nisu dogodile „...ni uvođenje *društvenog samoupravljanja*—pokušaj da radnička klasa postane dominantna snaga društva, politike i vlasti—ni oblikovanje *socijalističke samoupravne države* nisu do kraja eliminirali *etatizam* i ključne komponente *socijalističke statokratije* kao što su *monokratski režim harizmokratije*, *komunistička partitokratija* i *marksistička ideokratija*. (Zgodić, 2015:160) Iz ovoga vidimo da je socijalistička Jugoslavija bez obzira na raskid sa revolucionarnim etatizmom, i dalje u praksi ostala privržena elementima koji su bili prisutni u ovom načinu upravljanja. Prakse obračuna sa neistomišljenicima su ostale iste što će se vidjeti kada budemo govorili o zatvorima za muškarce i za žene koji su od 1948. godine do 1950-ih otvarani u FNRJ. Uloga partija je kroz cijelo postojanje socijalističke Jugoslavije ostala prisutna, kao i marksistička—lenjinistička ideologija. Nakon Drugog svjetskog rata dala se podrška partiji i Josipu Brozu Titu kao vođi u obnovi zemlje, što će ostati prisutno do kraja. Socijalističke zemlje su prihvatale sve ideje socijalizma među kojima je ideja kolektivizma, tako da su neke socijalističke zemlje postale kolektivističke i to ostale do kraja svog postojanja, dok su druge mijenjale svoj pravac u socijalizmu.

Marx je vjerovao u kolektivizam i to ako se pojedinac slobodno razvija, onda će se slobodno razvijati svi. Iz socijalističke ideje kolektivizma se razvija kolektivistička država, koja predstavlja pozitivniji primjer na koji se način ova ideja može koristiti u odnosu prema državnoj moći. Uvođenjem ovog tipa države uvodi se i kolektivizacija koja daje primat zajedničkom vlasništvu u odnosu na privatno. Esad Zgodić navodi da je Hejvud kolektivističkim državama smatrao države realnog socijalizma u kojima je postojao poseban odnos između države i ekonomije. Navodi da je kolektivistička država suprotnost razvojnoj i socijaldemokratskoj državi, iz razloga što razvojna i socijaldemokratska država interveniše u ekonomiji sa ciljem da se stvori privatna ekonomija, dok kolektivistička država sve stavlja pod svoju kontrolu. Povezivanje diktature proletarijata i kolektivističke države istakao je Zgodić navodeći: „Dogodilo se, dakle, da je diktatura proletarijata bila kolektivistička država u kojoj je u aranžmanu Partije, njenog vođe, njenih ideologa i egzekutora“ ...državna kontrola bila... proširena na fabrike, banke, transport, itd.“ (Zgodić, 2015:43) Iz ovoga primjećujemo da je diktatura proletarijata i proleterska država koja je trebala biti privremena ustvari bila kolektivistička država u kojoj je važne odluke donosila Partija i partijski vođa. Proleterska država nije bila privremena kako se predviđalo, već je postala kolektivistička država koja se trajno zadržala i u Sovjetskom Savezu, posebno za vrijeme Staljina koji je socijalizam vodio prema etatizmu i birokratizaciji. Ovakav sistem državne kontrole i etatizma je bio zastupljen

nakon rata u FNRJ, međutim prelaskom na socijalističko samoupravljanje pitanje vlasništva se mijenja, ali Partija ostaje i dalje bitan faktor odlučivanja u državi i društvu. Uvodi se centralno planiranje kakvo je bilo u Sovjetskom Savezu i zemljama istočne Evrope, ali i jedan kraći period u FNRJ od 1945. do 1950. godine. Uspostavljene su i „komandne ekonomije“ kako navodi Endru Hejvud: „...organizovane pomoću sistema „direktivnog“ planiranja koji je bio pod kontrolom najviših organa komunističkih partija.“ (Hejvud, 2004:191) Iz ovoga se može zaključiti da je uloga komunističkih partija bila veoma važna i da su odluke i upravljanje cjelokupnim sistemom u kolektivističkoj državi vođene od strane organa u partiji što je najbolji primjer Sovjetski Savez. Uloga jedne partije, tačnije Komunističke, u upravljanju državom najizraženija je u monopartijskim sistemima.

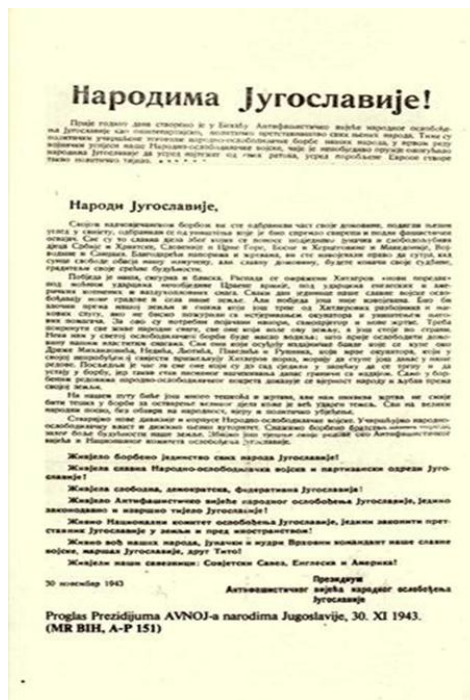
Monopartijska odnosno jednopartijska država je država u kojoj je jedna stranka nosioc vlasti, to može biti određeno zakonom ili slučaj u praksi. Zbog dominacije jedne partije u cjelokupnom procesu odlučivanja monopartijska država se svrstava u autokratske države. Esad Zgodić prenosi Sartorijevo stajalište da je historijski uslov za nastajanje jednopartijskih država politizirano društvo, i da je takvo društvo mnogo potrebnije jednopartijskim državama, nego pluralističkim. Takva vrsta države se može smatrati kako navodi Zgodić i oligarhijskom, jer je partija ta koja preuzima monopol u državi i može sebe smatrati elitom. Država i partija se međusobno podržavaju i služe jedna drugoj. U takvom političkom režimu se sva vlast dodjeljuje jednoj partiji kroz zakone ili kroz ustave. Međutim, u nastavku ćemo vidjeti da u počecima FNRJ nije kroz Ustav bila dodijeljena vodeća uloga jednoj partiji, ali da je to postojalo u praksi. Ideja za stvaranje jedne partije koja će upravljati javlja se kao što se već navelo kod Lenjina koji je smatrao da proleterci ne mogu sami razviti svijesti da im u tome treba pomoći revolucionarna partija. Partija ima kontrolu i nad građanima sankcionišući sve za koje smatra da ne prate partijsku doktrinu. Primjeri su Sovjetski Savez i zatvaranje neistomišljenika u gulage, kao i SFRJ i zatvaranje u zatvore svih koji su nakon krize Informbiroa nastavili da podržavaju Staljina i Sovjetski Savez. Sankcionisanju su bili podvrgnuti i partijski dužnosnici. Moguće je da monopartijske države legalizuju i dozvole ograničen rad i drugih stranaka, ali te stranke se tada smatraju satelitima vodeće partije. Na čelu SFRJ je bila KPJ/SKJ i predstavljala je u prvim godinama nakon rata svoj program preko NF-a. Mnoge su se stranke pridružile NF postajući stranački sateliti KPJ. Partijska volja u SFRJ je bila važnija od volje naroda. Stranka je postavljala svoje funkcionere na važne pozicije i kontrolisala svaku sferu društva, što pokazuje da je SFRJ bila od nastanka monopartijska država, iako je izašla iz etatizma u samoupravljanje uloga Partije se nije mnogo promijenila. Esad Zgodić je u svojoj knjizi „O državama: kritički pojmovnik statologije“

objasnio kakva je pozicija institucija vlasti u režimima u kojima jedna partija ima monopol u vlasti: „Jedno od bitnih obilježja *jednopartijske države* jest figuriranje *paralelizma vlasti*: postoji, istina, zakonodavna, izvršna, upravna i sudska vlast i u jednopartijskim državama, no, ustanove te vlasti, bez ikakve autonomije, figuriraju u stvarnosti kao paravan ili maska ili formalno–pravni izraz vlastodržačke volje jedne partije.“ (Zgodić, 2015:349) Razlog dominacije partije nad institucijama vlasti u monopartijskoj državi je taj što partija postavlja svoje članove na važne pozicije i što građani na izborima u takvim režimima nemaju mogućnost da glasaju za nekoga drugog osim za članove jedne partije koja je na vlasti. Nama bliži primjer od Sovjetskog Saveza je bila FNRJ odnosno SFRJ, jer su građani mogli glasati samo između kandidata jedne partije KPJ, međutim, prelaskom na radničko samoupravljanje situacija se nije promijenila. Iako je kasnije uveden delegatski sistem predstavljanja gdje su građani birali direktno delegate, bilo je i nedostataka, od kojih je jedan da nisu birali direktno svoje predstavnike u parlamentima o čemu će u narednom dijelu biti detaljnije objašnjeno.

3. Politička i ideološka priroda SFRJ

Istorija na području Jugoslavije bila je dinamična i izuzetno složena, ali jedno je evidentno da je Jugoslavija ostavila dubok trag bez obzira na suprotne stavove o njenoj vrijednosti, te i danas unosi mnogo emotivnog naboja u državama nasljednicama. Tokom Drugog svjetskog rata područje Jugoslavije je bilo razoreno sa materijalnim i ljudskim gubitcima, a posebno obilježeno mnogobrojnim zločinima koji su se dešavali. Potreba građana za vlašću i uspostavljanje potpuno drugačijeg društvenog uređenja manifestirala se kroz NOO na oslobođenim teritorijama u periodu ratnih razaranja. Temelji državnosti SFRJ su uspostavljeni na zasjedanjima AVNOJ-a tokom rata, ali i obnove državnosti država koje su ušle u sastav SFRJ kroz zemaljska vijeća.

AVNOJ se na prvom zasjedanju u Bihaću 26. i 27.11.1942. godine nije mogao konstituisati kao organ vlasti jer su izbjeglička vlada i kralj Petar II imali podršku saveznika. Bez obzira što AVNOJ nije mogao postati državni organ na tom zasjedanju su doneseni akti o njegovoj organizaciji, osnivanju i što je važno proglas narodima Jugoslavije. AVNOJ je postao vrhovno predstavništvo, s obzirom na to da su tadašnja aktuelna vlada i kralj bili u egzilu u Londonu. Po pitanju učešća žena na prvom zasjedanju AVNOJ-a nema dostupnih podataka.

Slika 1- Proglas narodima Jugoslavije, www.muzejavnoj.ba

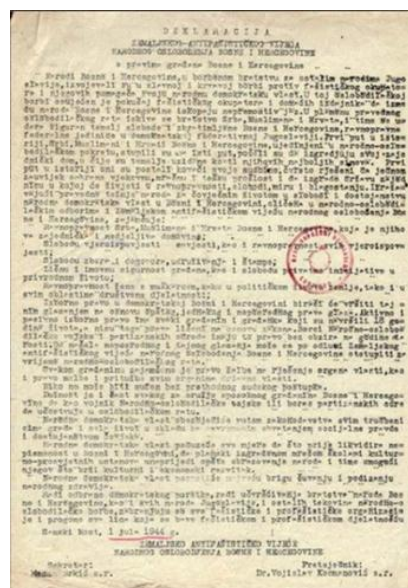
Od izuzetne važnosti za poziciju BiH u budućoj državnoj zajednici je bilo drugo zasjedanje AVNOJ-a održano 29. i 30.11.1943. godine u Jajcu. Na tom zasjedanju BiH je bila izuzeta iz principa da svaka nacija ima svoju federalnu jedinicu jer nije postojao dominantan jedan narod. Potvrđeno je stajalište sa prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a kojim je ustanovljena državnost BiH. Zahvaljujući Josipu Brozu Titu BiH je izbjegla sudbinu autonomije i postala republika. Situacija po pitanju zastupljenosti žena bila je malo bolja na drugom zasjedanju AVNOJ-a gdje se među 107 vijećnika pojavilo 7 žena, procentualno to je 6,54%. Međutim, ispred BiH na tom zasjedanju nije bila prisutna nijedna žena, jer prema podacima iz knjige *Zabilježene—Žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. vijeku* na prvom zasjedanju ZAVNOBiH-a izabrana je lista vijećnika AVNOJ-a, među 103 vijećnika nije bila nijedna žena.

AVNOJ je na posljednjem zasjedanju održanom u Beogradu od 7. do 10.8.1945. godine preimenovan u Privremenu narodnu skupštinu kako bi se pripremili temelji za održavanje izbora za Ustavotvornu skupštinu tada DFJ.

S obzirom na to da u literaturi nema podataka o učešću žena u AVNOJ-u teško je govoriti o ulozi i doprinosu žena u tom organu tokom rata jer žene nisu bile ravnomjerno zastupljene, ali su imale priliku prvi put donositi odluke kao važni akteri. Dostupni izvori sadrže mnogo više podataka o prisustvu žena i njihovom aktivnom sudjelovanju na zasjedanjima ZAVNOBiH-a.

Za određivanje državnosti BiH, u okviru nove državne zajednice, su bila ključna zasjedanja ZAVNOBiH-a. Na prvom zasjedanju 25. i 26.11.1943. godine u Mrkonjić Gradu ispred AFŽ-a kao članica Centralnog komiteta je učestvovala Rada Vranješević, koja je istakla da su žene postale oslonac NOP-a. Od 247 vijećnika prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a zajedno sa Radom Vranješević učestvovala su: Mevla Jakupović, Zora Nikolić i Danica Perović, što ukupno predstavlja 4 žene odnosno 0,6%. Brojčano i procentualno je mali broj, ali je to pokazatelj prvih promjena po pitanju prava žena.

U Sanskom Mostu od 30.6. do 2.7.1944. godine tijekom drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a prisustvovalo je ukupno 107 vijećnika od kojih su 4 bile žene odnosno 3,7% i to su bile: Danica Perović, Rada Vranješević koja je poginula 1944., Mevla Jakupović i Zora Nikolić. Na prijedlog Predsjedništva izabrane su još tri vijećnice: Olga Marasović, Zehra Muidović i Soja Čopić. Na istom zasjedanju ZAVNOBiH-a donesena je Deklaracija o pravima građana Bosne i Hercegovine u okviru koje se nalazila odluka da će glasanje biti opšte, jednako i neposredno i da će aktivno i pasivno biračko pravo imati svaki građanin i građanka sa navršenih 18 godina, ako im to pravo nije prethodno oduzeto zakonom. Ovom deklaracijom donesena je odluka o ravnopravnosti žena sa muškarcima u političkom životu i svim drugim sferama društva. Nameće se zaključak da su zasjedanja ZAVNOBiH-a bila presudna ne samo za određivanje državnosti BiH, već i kada govorimo o pravima svih građana, a najviše žena jer su donesene odluke predstavljale osnovu za ostvarivanje prava žene unutar SFRJ. Nakon Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a vidimo da je prisustvo žena procentualno bilo veće nego na prvom zasjedanju, ali ako posmatramo brojčano prisustvovala su samo 4 žene od 107 delegata što je još uvijek predstavljalo veoma malu zastupljenost.

Slika 2 - Deklaracija usvojena na zasjedanju ZAVNOBiH-a 1944. godine, www.muzejajvoj.ba

Broj žena učesnica zasjedanja ZAVNOBiH-a povećavao se da bi na trećem i posljednjem zasjedanju ZAVNOBiH-a u Sarajevu 26. i 28.4.1945. godine od 155 prisutnih bilo 10 žena odnosno 6,45%: Sonja Ćopić, Danica Perović, Mevla Jakupović, Dušanka Kovačević, Olga Marasović, Zehra Muidović, Danica Likar, Zora Nikolić, Ruža Oljača i Lepa Perović. Prateći sudjelovanje žena tokom odlučivanja procentualno to je još uvijek bio zanemarljivo mali broj, ali su to bili prvi pokazatelji emancipacije žena i naznaka promjene njihovog dotadašnjeg položaja. Žene su postale dijelom javnog života nove države i njen važan faktor u političkom životu, prvenstveno dodjeljivanjem biračkog prava svim ženama.

Nakon 1945. godine politička priroda SFRJ se ogledala u njenoj unutrašnjoj i spoljnoj politici. Poslije prvih poslijeratnih izbora FNRJ je bila uspostavljena kao federativna država koju su činile republike (šest) i autonomne pokrajine (dvije): SR Slovenija, SR Hrvatska, SR Srbije, SR BiH, SR Crna Gora i SR Makedonija, te dvije Autonomne pokrajine Vojvodina i Kosovo u sastavu SR Srbije. Kako bi se oslabila nacionalistička ideologija insistiralo se na unutrašnjoj koheziji (bratstvo i jedinstvo) i kosmopolitizmu kao nadnacionalnoj formuli. Svoj politički i ekonomski sistem temeljila je na iskustvima i praksama Sovjetskog Saveza kao i sve države koje su se smatrale ideološki bliske prvoj socijalističkoj državi.

Ideološki put FNRJ koji je poticao određivanje načina upravljanja društvom i privredom, nakon rata je odredila KPJ kao vodeća stranka koja je i prije rata u Kraljevini SHS, kasnije Kraljevini Jugoslaviji preuzela ideje socijalizma. Njeni pokušaji rušenja režima sa kojim se nisu slagali bili su bezuspješni, što je dovelo do „Obznane“ i zabrane bilo kakvog političkog aktiviteta njenih pristalica. Kako navodi Zlatko Čepo KPJ je bila dio Kominterne, koja je smatrala da se od kraljevine trebaju stvoriti zasebne republike koje će biti dio balkanske ili srednjoevropske podunavske federacije. Organizacijski slična ovoj zamisli je bila socijalistička Jugoslavija, jer je imala republike koje su bile dio jedne državne zajednice u kojoj je vlast bila centralizovana sa većim ovlastima, ali vremenom republike dobivaju autonomiju o čemu će više biti u nastavku rada.

Promjene se dešavaju dolaskom Tita na mjesto sekretara KPJ koji dovodi do reorganizacije i na Petom kongresu 1940. godine preuzimaju marksizam-lenjinizam kao svoj predznak i program. Ova ideologija će biti dominantna i nakon rata kada se govori o ideološkoj prirodi FNRJ, a kasnije SFRJ, što je razumljivo s obzirom na to da je sve vrijeme KPJ bila jedina stranka koja je osvajala vlast. Tada još uvijek FNRJ nije imao svoj pravac socijalizma, već je

tu najviše bilo premisa staljinističkog socijalizma koji je sa sobom vodio visokoj centralizaciji i planskoj privredi.

Za obnovu države je bilo najvažnije odrediti način upravljanja društvom i privredom, a vlasti FNRJ su se odlučile na administrativno–etatističko upravljanje ili još poznato kao revolucionarni etatizam koji je trajao od 1945. do 1950. Državno vlasništvo i centralizam su obilježili ovaj period, ali bismo mogli i razumjeti zašto je bilo neophodno uvođenje ovakvog upravljanja. Uvođenjem državnog vlasništva se željela ukinuti privatna kapitalistička svojina, ali ne u potpunosti što se može vidjeti iz člana 14. Ustava FNRJ iz 1946. godine. gdje su sredstva za proizvodnju opštenarodna imovina u rukama države, a država je ta koja će odlučivati gdje se uvodi privatno vlasništvo u oblastima od značaja za državu. Osim što su slijedili primjer Sovjetskog Saveza, država je bila razorena sa ljudskim i materijalnim gubicima. Kako bi se država obnovila bilo je potrebno uključiti svu preostalu radnu snagu i materijalni potencijal, ali se sve to smatram moglo jedino organizirati upravljanjem iz jednoga centra. Najveći problemi su bili kulturna i ekonomska zaostalost naslijeđena iz prethodnog režima. U sasvim novom iskustvu vođenja države, KPJ je imala cilj, a to je stvoriti novog čovjeka koji će biti sposoban sudjelovati u socijalističkoj vlasti. U početku potpuna koncentracija moći je bila u Politbirou CK KPJ, dok su institucije vlasti bile samo mehanizmi provedbe već donesenih odluka. Značajne se promjene, nažalost, po ovom pitanju nisu dogodile ni u sljedećim decenijama. Kako bi spriječila političke aktere starog režima i saradnike neprijateljskih snaga da sruše novi poredak i uspostave stari narodna vlast je uspostavljala metode koje su korištene za regulisanje oduzimanja imovine ratnim zločincima i njihovim saradnicima: „Oduzimanje imovine ratnim zločincima i njihovim saradnicima nastavljeno je nakon oslobođenja ubrzanim tempom na temelju Zakona o konfiskaciji (1945). Proces eksproprijacije ubrzan je donošenjem Zakona o agrarnoj reformi (1945) i prvog Zakona o nacionalizaciji privrednih poduzeća (1946).“ (Čepo, 1983:83) Oduzimanjem viška imovine određenim slojevima društva željela se smanjiti jaz u bogatstvu između različitih slojeva, omogućavajući da imovina postane narodna u rukama države kako bi svi građani imali pravo na nju. Možemo ovo posmatrati kao težnju tadašnje vlasti da uspostavi jednu od ideja socijalizma, a to je jednakost svih građana u društvu. Međutim, moglo se posmatrati i kao dokaz kakve mjere je vlast spremna poduzeti protiv neistomišljenika i svih koje smatra opasnim po opstanak režima.

Vanjska politika FNRJ, kao još jedan važan stub političke prirode, imala je u poslijeratnim godinama veću sklonost prema komunističkim državama, što se manifestiralo na način da su tadašnje diplomate često ugrožavale dobre odnose sa npr. SAD-om koje su u poslijeratnom

periodu spasile narod FNRJ od gladi. U tom periodu život američkih diplomata u Beogradu i Zagrebu bio je ugrožen. Posmatranje FNRJ kao još jedne komunističke države moglo se vidjeti u stajalištu SAD-a 1947. i predsjednika Trumana tokom građanskog rata u Grčkoj gdje su FNRJ smatrali kao prijjetnju.

Kao članica Informbiroa FNRJ je bila izložena opasnosti od direktnog uplitanja Sovjetskog Saveza na čelu sa Staljinom, u njenu unutrašnju politiku. Nakon Rezolucije Informbiroa 1947. godine, krize koja je uslijedila u odnosima između Tita i Staljina i na kraju prekida odnosa, vlast je odlučila uvesti promjene u pravac upravljanja u FNRJ. Iskorak koji je tada napravila FNRJ, a koji će i Kina deset godina kasnije, bio je odvajanje od Staljinističkog socijalizma i određivanje vlastitog puta socijalizma. Kao posljedica te odluke nastalo je radničko socijalističko samoupravljanje, koje se temeljilo na vlastitim revolucionarnim iskustvima. Cilj je bio da pored zadovoljavanja tržišta dođe i do izražaja kreativnost radnika, što je u prvim godinama nakon rata bilo zanemareno. Edvard Kardelj, partijski ideolog i teoretičar, je već 1948. godine primijetio i pisao o spontanom formiranju radničkih savjeta u fabrikama koji nisu imali svoja prava, ali su smatrao je on pokazali put kojim se treba ići.

Radničko socijalističko samoupravljanje se pojavilo kao posljedica prelaska u ideološkom pravcu na izvorni marksizam-lenjinizam, što je bila rijetkost među socijalističkim zemljama i uspostavljanje sistema na sopstvenim iskustvima. Samoupravljanje je prolazilo kroz određene promjene i nadograđivanje od perioda uvođenja 1950. godine, zatim kroz decentralizaciju i deetatizaciju do Ustava 1974. godine postalo visoko razvijeno socijalističko samoupravljanje. Ovakav način upravljanja koji se zadržao do raspada SFRJ 1990. godine nije bio specifičan samo za FNRJ/SFRJ, on je bio zastupljen u određenim oblicima u Španiji, Argentini i još nekim državama. FNRJ je uspjela uspostaviti svoju vrstu radničkog socijalističkog samoupravljanja i samoupravnog socijalizma, međutim, i pored promjena koje su se dogodile u svim sferama društva, ipak se nisu mnogo promijenile kontrola od strane najvažnije partije u državi KPJ i njena represija.

Radničko socijalističko samoupravljanje je definirano u Ustavnom zakonu o osnovama društvenog i političkog uređenja FNRJ i saveznim organima vlasti iz 1953. godine kojim je uvedena društvena svojina i samoupravljanje ne samo proizvođača u privredi već i građana u opštinama, gradovima i srezovima. Počela je ekspanzija industrijalizacije, a radnici su osim prava na rad, dobili i pravo na udruživanje u kolektivu, zatim su bili birani u predstavnička tijela organizacija, određivali su svoje planove rada i imali su pravo da upravljaju organizacijama neposredno preko radničkih savjeta. U ovom periodu zabilježeno je zlatno doba uspona ekonomije i društva od 1955. do 1960. godine. Međutim, nakon petogodišnjeg

perioda uspona kreće period stagnacije. Cilj je bio da se radniku da sloboda u radu i upravljanju i mogućnost da izrazi svoje stavove i kreativnost. Da li su i koliko su radnici uspjeli to da ostvare vidjet će se u narednim dijelovima.

O načinu kontrole državnih institucija od strane partijskih funkcionera i podjele nadležnosti između Saveznog vijeća i Vijeća proizvođača navodi Goran Marković: „S obzirom na to da je partija organizovana hijerarhijski, njeni članovi u Saveznoj skupštini su morali da poštuju partijske politike. Zbog toga je Vijeće proizvođača moralo da podijeli vlast sa Saveznim vijećem. Ovdje su se javila dva problema. Prvo, Savezno vijeće je formalno bilo vijeće građana, iako se, kao i u drugim državama, sastojalo većinom od političke elite. Teško se moglo vjerovati da su Vijeće političke elite i Vijeće proizvođača mogli biti ravnopravni u svojim ovlaštenjima. Drugo, njihova vlast nije bila jednaka, čak ni formalno, zato što je Ustavni zakon propisivao da je Vijeće proizvođača imalo nadležnosti uglavnom o pitanjima privrede. Ova ovlaštenja nisu bila beznačajna, jer je Vijeće bilo ravnopravno sa Saveznim vijećem po pitanju donošenja važnih zakonskih i političkih akata, u oblastima kao što su: privredni planovi, budžet, fiskalni sistem, monetarni sistem, socijalno osiguranje, radni odnosi, itd. Važno je naglasiti da je Vijeće proizvođača imalo jednaka prava u odlučivanju o izmjenama Ustava i donošenju zakonodavstva o izborima narodnih predstavnika.“ (Marković, 2020:103) Uvođenjem radničkog samoupravljanja i donošenjem Ustavnog zakona 1953. godine došlo je do određenih promjena kada su u pitanju radni ljudi. Članovi Savezne skupštine su i dalje prvenstveno pratili partijsku politiku. Između radničke klase i birokratije je postojala kontradikcija koja se opisivala kao kontradikcija između radničke klase i ostalih društvenih klasa. Kako bi se to prevazišlo uvedeno je Vijeće proizvođača, koje je Ustavom iz 1963. godine zamijenjeno vijećima radnih zajednica.

Pored unutrašnje politike, značajne promjene su se dogodile i u vanjskoj politici. Od 1948. godine FNRJ nije ni vojno ni politički bila dio istočnog bloka, već je gradila vlastiti put. Za zemlje Zapada ovo je bilo važno, jer je FNRJ koja je do tada predstavljala prijetnju za demokratske zemlje, imala pogoršane odnose sa najvećom socijalističkom zemljom Istočnog bloka. Svoje opredjeljenje FNRJ iskazuje 1961. godine kada je zvanično osnovan Pokret nesvrstanih. Iako geografski nije trebala pripadati tom bloku, zbog svoje odlučnosti da se ne priključi ni Zapadu ni Istoku i zbog uloge Tita i partizana u Drugom svjetskom ratu postala je jedna od vodećih država u Pokretu, pored Egipta i Indije. Hrvoje Klasić navodi da je Pokret nesvrstanih postao važan politički subjekt, jer je u jednom trenutku okupljao 23 države članica Ujedinjenih nacija. Kada vidimo koliko je zemalja svijeta bilo u Pokretu možemo zaključiti da je to bila i dobra poslovna prilika za SFRJ čiji su radnici gradili objekte, luke i

kanale u afričkim i azijskim zemljama. Sa Pokretom nesvrstanih se pokušala napraviti ravnoteža i smanjiti napetost između dva vojna i politička bloka NATO-a i Varšavskog pakta. Titova vanjska politika bila je proaktivna i dinamična, potpuno drugačija od ostalih komunističkih zemalja. Dolaskom Hruščova odnosi sa Sovjetskim Savezom su postali bolji, ali su polako odnosi sa Zapadom „zahladili“ i ušlo se u nesigurne diplomatske vode gdje je Tito shvatio da ipak postoje ograničenja. Jedan od najzanimljivijih primjera diplomatskih odnosa SFRJ je bio sa Svetom stolicom gdje sve do 1968. godine nije bilo saradnje. Te godine papa Pavao VI sa riječima „Živjela Jugoslavija“ ispratio je delegaciju predvođenu predsjednikom vlade Mikom Špiljakom. To je bila prva službena posjeta premijera neke socijalističke države. Već 1971. godine u posjetu Svetoj stolici došao je Josip Broz Tito. Uspostavljeni su puni diplomatski odnosi sa Vatikanom premda mnogi u SFRJ nisu to prihvatili sa oduševljenjem.

Politički sistem FNRJ/SFRJ se mijenjao od predstavničkog do delegatskog. Najbolje se te promjene mogu vidjeti kroz Ustave koji su doneseni na saveznom nivou i nivou republika. Na samom početku prvog Ustava FNRJ iz 1946. godine razumijemo da je riječ o saveznoj narodnoj državi republikanskog oblika vlasti. U članu 1 još uvijek nema pojmova radni narod, već samo ravnopravni narodi. U tom Ustavu nije bio izražen ni socijalistički karakter države, a vlast je bila narodna, jer je prema članu 6 Ustava proizilazila iz naroda preko njihovih direktno izabranih predstavnika. Zatim članom 23 Ustava uvedeno je do tada novo pravo svim građanima bez obzira na pol, vjeru, rasu, narodnost i stepen obrazovanja da kada napune 18 godina imaju pravo da biraju i da budu birani. Biranje je bilo opšte jednako, neposredno i tajno. Iz svega navedenog može se zaključiti da je FNRJ imala određene oblike demokratije kada su bila pitanja prava građana, međutim, vidjet ćemo da li je to bilo dobro ideološki definisano, a u praksi teško provodivo.

Donošenje saveznog ustava, pratilo je donošenje i republičkih ustava. Prvi poslijeratni Ustav tada već NR BiH je donesen u decembru 1946. godine. Ovim Ustavom u članu 1 NR BiH je definisana kao narodna država republikanskog oblika vlasti, vidimo da je kada je riječ o republikanskom obliku vlasti isto definisana kao i FNRJ prvim Ustavom. U članu 2 Ustava NR BiH izražena je volja naroda BiH na osnovu prava na odcjepljenje, samoopredjeljenje i ujedinjenje sa narodima drugih republika u zajedničku državu FNRJ. O važnosti ravnopravnosti u NR BiH Fejzić ističe sljedeće: „Međutim, u diskursu o karakteru i prirodi tadašnjeg političkog sistema posebno treba akcentirati da je odredbama Ustava NR Bosne i Hercegovine iz 1946. godine bila osigurana i zagarantirana ravnopravnost njenih naroda na način da se ta ravnopravnost iskazuje u svim oblastima društvenog razvoja. Ovim je, u prvi

Ustav NR BiH, situirana odredba iz Deklaracije Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a iz 1944. godine da se u Bosni i Hercegovini zajamčuje ravnopravnost Srba, Muslimana i Hrvata.“ (Fejzić, 2020:33) BiH je bila specifična kada je riječ o etničkim skupinama jer ne postoji dominacija jednog naroda. Ravnopravnost koja je bila zagantovana ovim Ustavom ispoljava ideju socijalizma o jednakosti u ovom kontekstu naroda, ali je u Ustavu bila zagantovana ravnopravnost svih ljudi.

Značajne promjene u cjelokupnoj državnoj zajednici se dešavaju nakon uvođenja radničkog socijalističkog samoupravljanja, a jedna od promjena se desila kako navodi Suad Arnautović na izborima 1953. godine na kojima su građani prvi put glasali putem glasačkih listića. Na republičkom nivou, za nas važnije na nivou NR BiH 1953. godine se donosi također Ustavni zakon gdje se članom 33 uvodi bikameralna skupština koju su činili Republičko vijeće i Vijeće proizvođača, što je definisao i Ustavni zakon FNRJ. Unikameralizam se više neće vratiti, a priliku da budu predstavljeni će imati različiti slojevi društva, a najviše radnici kroz svoja vijeća.

Odnos vlasti prema ženama se mogao posmatrati i kroz zastupljenost žena u ustavima FNRJ/SFRJ, kao vrhovnom pravnom aktu države. Važan nam je prvi Ustav FNRJ koji je garantovao ravnopravnost žene radnice i službenice, jer su se odredbe iz Ustava FNRJ prenosile na ustave republika. U članu 24 Ustava se navodi da su žene ravnopravne sa muškarcima u svim sferama društva od državne, političke, privredne i društvene, te da imaju pravo na jednaku platu za jednak rad i posebnu zaštitu na poslu. Posebno su zaštićene bile majke i djeca, jer su majke imale pravo na porodiljno odsustvo, zatim su otvarana porodilišta, dječja obdaništa i dječji domovi.

Postoji suštinska manjkavost dokazivana kroz gramatiku u prvom Ustavu FNRJ gdje se riječ žena/e spominje samo dva puta i to oba puta u članu 24. Manja zastupljenost žena i njihovih prava kroz ustave počinje već od Ustavnog zakona 1953. godine. U Ustavnom zakonu 1953. se ne spominju jednakost i ravnopravnost žena, iako je ovaj zakon znatno izmijenio Ustav iz 1946. godine pitanje jednakosti žena je vjerovatno ostalo nepromijenjeno, ali i nedovoljno interesantno da bi se o tome pisalo u Ustavu.

Kroz Ustav iz 1963. godine nigdje ne postoji poseban član kojim se ženama garantuju prava i jednakost, riječ žena se u ovom Ustavu spominje samo jednom i to u kontekstu nabrojanja kako piše u članu 37 da omladina, žene i invalidna lica uživaju posebnu zaštitu na radu. U posljednjem Ustavu SFRJ iz 1974. godine riječ žena se spominje samo jednom u članu 162 u kojem piše da omladina, žene i invalidna lica uživaju posebnu zaštitu na radu. Vidimo da je

situacija bila ista kao i u Ustavu 1963. godine u kojem žene ponovno nisu imale poseban član kojim bi im se garantovala prava i slobode. U Ustavu SR BiH iz 1963. godine žene se spominju samo dva puta i to u osnovnom načelu V, u kojem se kao jedna od uloga koju imaju građani u Socijalističkom savezu radnog naroda navodi da se bore polazeći od principa ravnopravnosti i jednakosti između žena i muškaraca za šire i potpunije učešće žena u ekonomskom, političkom i društvenom životu. Utemeljenja prava žena i njihovo regulisanje kroz Ustav, a kasnije i zakone važno je zbog konteksta kulturološke i socijalne situacije zaslužne za težak položaj žene na ovim prostorima.

Pored već poznate ideologije koja je bila zastupljena u FNRJ, kasnije SFRJ za vrijeme etatizma i za vrijeme radničkog socijalističkog samoupravljanja, važno je vidjeti kakva je uloga KPJ bila za vrijeme centralizma i etatizma, te da li se promijenila za vrijeme socijalističkog samoupravljanja. Zadatak KPJ je bio spriječiti stvaranje mogućnosti koje mogu dovesti do propitivanja postojeće ideologije i za vrijeme etatizma, ali i za vrijeme socijalističkog samoupravljanja. Mjere i represije koje je koristila protiv neistomišljenika su ostale slične mjerama u Sovjetskom Savezu, bez obzira na to što je FNRJ promijenila svoj pravac socijalizma.

3.1 Monopartijski sistem vlasti i delegatski sistem predstavljanja

Zagovornici delegatskog sistema predstavljanja smatraju da se moraju omogućiti mehanizmi koji dovode do čvršćih veza između političara i birača jer u ime građana djeluju delegati koji samo predstavljaju stavove drugih, a nemaju mogućnost da sami prosuđuju ili da predstavljaju sopstvene interese. U delegatskom sistemu kao obliku političkog predstavljanja koriste se određeni instituti neposredne demokratije kao političke dopune, poput referendum, inicijative i drugih instituta. Zbog bolje kontrole političara od strane javnosti i birača predstavnici radikalne demokratije se zalažu za inicijative, opoziv i referendum. Sam referendum je dopuna institucijama predstavljanja. U nekim državama je obavezujući, negdje savjetodavni, a može biti pokretač pitanja za raspravu ili se koristi kako bi se odlučilo o važnim političkim pitanjima. Švajcarska je primjer države u kojoj je referendum u mnogome zastupljen kao instrument koji građani često koriste kao mehanizam iznošenja svojih stavova o važnim pitanjima za državu.

Endru Hejvud u svojoj knjizi „Politika“ iznosi važnu prednost delegatskog sistema koja se ogleda „ ...u tome što pruža šire mogućnosti za učestvovanje naroda i služi za kontrolu

sebičnih težnji profesionalnih političara. Na taj način se predstavnička vlada najviše približava ostvarivanju ideala suvereniteta naroda.“ (Hejvud, 2004:427) Delegatski sistem predstavlja uistinu primjer ostvarivanja suvereniteta naroda, jer su isključivo interesi naroda ti koje delegati moraju zastupati. Ova vrsta sistema je, vidjet će se u nastavku, postojala i u SFRJ, ali je takav sistem imao mane u praksi kada je bilo pitanje izbora delegata u skupštine republika, pokrajina i saveznog nivoa. Osim na izborima građani imaju mogućnost da izraze svoje stavove i putem referendumu, ali pored pozitivnih aspekata referendum ima i negativne od kojih je potrebno navesti samo jedan, a to je da se iznošenje stavova o važnim pitanjima prepušta ljudima koji većinom nemaju dovoljno obrazovanja ni iskustva za temu o kojoj se izjašnjavaju i odluke pretežno donose na osnovu medijskog uticaja.

Hejvud navodi i mane delegatskog sistema, a to je prvo da će do sukoba i uskogrudnosti dovesti prevelika povezanost između predstavnika i birača, kao i povezanost predstavnika s interesima birača. Na kraju druga mana koju navodi je da delegatski sistem ograničava vodstvo i državništvo, jer političari nemaju mogućnost da iznose sopstvene stavove, već stavove svojih birača što dovodi do toga da prihvataju interese oko kojih se možda i ne slažu i dolazi do ulagivanja biračima. Slažem se sa Hejvudovim stajalištem da je delegatski sistem predstavljanja približan ostvarivanju ideala suvereniteta naroda i razumijem strah do čega bi moglo doći, ako predstavnici ne budu mogli iznijeti svoje stavove o onome što birači žele. Međutim, suština svakog sistema koji je blizu demokratskim idealima jeste da predstavnici pažljivo slušaju interese i potrebe građana. U delegatskom predstavljanju SFRJ smatram da nije bilo straha da li će prevladati stavovi građana, jer su predstavnici bili ti čija je riječ bila posljednja, što ćemo vidjeti i iz primjera.

Iako, je delegatski sistem predstavljanja u SFRJ uveden na neki način Ustavom 1963. godine, tek je Ustavom iz 1974. godine postao nezamjenjivi dio ostvarivanja samoupravne demokratije. Ovim Ustavom postaje novum, jer nije postojao kao institucionalni mehanizam u prethodnim ustavima. Važan je i način biranja delegata u skupštinama unutar SFRJ na delegatskom principu koji je naveo Suad Arnautović: „Skupština (na svim nivoima društvenog organiziranja) se obrazuje na delegatskom principu, što znači da radni ljudi i građani obrazuju svoje delegacije, koje biraju delegate u skupštine društveno-političkih zajednica.“ (Arnautović, 2009:529) Svoje delegacije su građani i radni ljudi birali, ali na najnižem nivou vlasti u Vijeću mjesnih zajednica. Nivo opština je bio važan, samim tim jer je najbliži građanima. Dolazilo je do iznošenja stavova različitih interesa ljudi kao proizvođača i građana za odluke koje su bile važne za SFRJ, ali se stjecao dojam da su se sve važne odluke donosile na većem nivou.

Kao pozitivna strana delegatskog sistema se može smatrati da je poticao aktivnost građana i ljudi da učestvuju u odlučivanju. Kroz Ustav 1974. godine je ozakonjen ravnopravan položaj svakog radnog čovjeka, odlučivanje o sredstvima, uslovima rada i na tome je nastao delegatski sistem. Zdravko Tomac smatra da se socijalistička samoupravna demokratija u SFRJ ne bi mogla ostvariti bez uvođenja delegatskog sistema. Radni ljudi odlučuju neposredno bez obzira gdje se odluke donose i smatra autor da dolazi do etatizacije i jačanja radničke klase. Država postaje ono što se i očekivalo društvenom funkcijom radnih ljudi, tako što se integrira društvo i ostvaruju interesi radničke klase. Građanin je prema Ustavu imao pravo više puta da bira i to kao građanin za delegate u mjesnoj zajednici, kao radnik za delegate Vijeća udruženog rada, a ako je bio član društveno-političkih organizacija mogao je i tu da ostvari svoje pravo da glasa.

Mane koje su mnogi autori prepoznali, a sa kojima se slažem jeste da se u pitanje može dovesti legitimnost delegata, jer su izabrani posredno, zatim većinu delegacija su birali članovi SKJ što im je omogućavalo da mogu provesti politiku i interese Partije. Pitanje bi moglo biti i da li je ovaj sistem bio demokratski s obzirom na to da su građani birali samo jedan dio predstavnika u vlasti, ali ne i svoje predstavnike u skupštinama. Međutim, znamo o kakvom je sistemu bilo riječ i navedene mane pokazuju da ovaj sistem u SFRJ nije bio blizu neposredne demokratije, kakvo je bilo stajalište autora koji su pisali o delegatskom sistemu predstavljanja. Važnije je pitanje da li je uopšte ispunjen princip samoupravljanja s obzirom na to da je mala manjina učestvovala u odlučivanju i dolazi se do zaključka da su se najveće odluke ipak donosile na većem nivou od strane drugih, a ne građana.

Monopartijski sistem vlasti je sistem u kojem je jedna stranka nosioc cjelokupne vlasti, dok su druge stranke ili zabranjene ili postaju sateliti vladajuće stranke. Tokom 20. vijeka monopartijske države su uglavnom bile države koje su kao svoju ideologiju imale marksizam i bile socijalističke kao što su Sovjetski Savez, Kina i SFRJ. Jedan od najboljih primjera kakva je uloga institucija bila u monopartijskim sistemima je dao Esad Zgodić, a to je da su institucije u ovakvim sistemima samo „paravan“ za donošenje odluka partije, sa čim se u potpunosti slažem za što nam je najbolji primjer SFRJ.

SFRJ kao i sve zemlje koje su prihvatile ideologiju marksizma-lenjinizma imala je na vlasti jednu dominantnu partiju, a to je KPJ, zbog čije uloge je SFRJ postala država političkog monizma. Partija je svoj dominantni uticaj i promociju svog programa ostvarivala sve do Petog kongresa KPJ 1948. godine kroz NF koji „...je bio glasnogovornik Partije. U Narodni front ušle su i neke građanske stranke kao: Jugoslovenska republikanska stranka, Samostalna

demokratska stranka, Savez zemljoradnika, Socijalistička stranka, Socijal–demokratska stranka, grupa 'Napred', Narodna seljačka stranka i Hrvatska republikanska seljačka stranka, koje su se odrekle samostalnog djelovanja pa su se nakon sporazuma Tito–Šubašić pridružile ovoj masovnoj organizaciji.“ (Fejzić, 2020:32) Sama pozicija i aktivnost KPJ i njenih članova od donošenja „Obznane“ bila je teška, međutim, hrabrost i doprinos tokom rata dali su mogućnost prvenstveno partizanima, a kasnije i KPJ da postanu važan akter. Kao važan primjer su i dva sporazuma između Tita kao vođe NOV i Ivana Šubašića kao predstavnika jugoslovenske kraljevske vlade. Ovim je omogućeno osvajanje vlasti od strane komunista, tačnije KPJ kojoj je bio zabranjen rad. KPJ je stvarajući sebi saradnike od drugih stranaka i pretvarajući ih u svoje satelite omogućila sebi veliku dominaciju i dugu vladavinu, suzbijajući da se pojavi druga partija, pa čak i organizacija, kao što je bio AFŽ koji je ojačavši postao prijetnja da se razvije u samostalnu još masovniju organizaciju i zbog toga je ukinut od strane KPJ.

Uloga KPJ/SKJ je bila sačuvati ideološko jedinstvo ne libeći se sukoba i obračuna sa svim neistomišljenicima. Kako bi osigurala opstanak na vlasti gradila je čvrstu hijerarhiju gdje je na čelu bio jedan čovjek, generalni sekretar Partije, te na svim važnim rukovodećim funkcijama bili su ljudi predloženi i birani od strane KPJ/SKJ. Način izbora funkcionera se vršio unutrašnjom selekcijom članova koji su najviše od svega morali biti lojalni Titu i KPJ/SKJ. Partija je imala program koji je najbliže bio diktaturi proletarijata i na kraju će se pokazati da je upravo taj program koji je osigurao vlast KPJ/SKJ bio razlog njenog raspada.

NOO su tokom Drugog svjetskog rata postali organi narodne vlasti, ali i partijske države i kao takve postaju ustavna kategorija 1946. godine. Dominantna uloga KPJ i prevlast partijske volje nad voljom naroda doveo je do pojave nedemokratskog tipa države, tačnije partijske države. Kako je vrijeme prolazilo povećavao se broj članova KPJ, a ona je postepeno počela odlučivati o svemu. Međutim, KPJ nije bila službeno registrovana sve do donošenja Ustava 1963. godine gdje se u uvodnom dijelu u načelu VI navodi da je SKJ kao pokretačka snaga NOB bio i vodeća snaga radničke klase i radnog naroda u izgradnji socijalizma, bratstva i jedinstva. Iako, je tokom rata i u godinama mira SKJ bio pokretač određenih važnih promjena za jugoslovensko društvo i državu, ipak je nažalost sve više postajao jedina rukovodeća snaga.

Dominantna uloga i kontrola koje se KPJ nije odricala objašnjena je od strane Gorana Markovića na sljedeći način: „Ideologija Komunističke partije nije bila zasnovana na ideji samoupravljanja već na vodećoj ulozi države u društvu i partije u državi. Već 1947. godine,

82 procenta privrede bilo je pod kontrolom države. Takva struktura ekonomije je neizostavno vodila do državne kontrole njenog funkcionisanja, što je za posljedicu imalo etatizaciju političkog sistema, u smislu da je politička partija kontrolisala političke i druge institucije. Formalno, to se nije vidjelo u Ustavu jer je on samo proglašavao da je skupština, ili narodni odbori na nižim nivoima organizacije, imala vrhovnu vlast. Ove institucije su birane direktno, te je samo praksa mogla odgovoriti na pitanje ko ih je kontrolisao.“ (Marković, 2020:99) Centralizam preuzet od Sovjetskog Saveza doveo je do dominacije jedne partije i kontrole svih institucija i cijelog sistema od strane KPJ. Iako, bi se prema Ustavu institucije koje imaju vrhovnu vlast mogle smatrati nezavisnim, ipak je u praksi vlast pripadala KPJ/SKJ preko njenih poslanika i kadrova koji su, čak i poslanici, bili odani politici Partije.

Već s uvođenjem radničkog samoupravljanja Edvard Kardelj je istakao da je odlučeno da će KPJ biti društveni pokretač radničke klase, međutim u praksi se moglo primijetiti da se vodstvo KPJ nije odreklo dominantne uloge. Također, u Ustavu iz 1974. godine u načelu VIII na isti je način kao u Ustavu iz 1963. godine definisana aktivnost SKJ kao nosioca narodnooslobodilačke borbe i radničke klase, ali i kao nosioca političke aktivnosti kako bi se očuvale ideje socijalističke revolucije. Smatram da se prelaskom na radničko socijalističko samoupravljanje uloga Partije u državi, društvu i njena kontrola cjelokupnog sistema nije promijenila, iako se raskinulo s etatizmom i Staljinovskim socijalizmom, čak je postala mnogo represivnija.

Primjer da je Partija postala represivnija nakon raskida sa Sovjetskim Savezom i Staljinom 1948. godine jeste hapšenje svih pa čak i visokih funkcionera koji su nastavili podržavati Sovjetski Savez i njihovo odvođenje u zloglasni zatvor Goli otok⁴.

Prema podacima iz knjige *Zabilježene—Žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. vijeku* smatra se da je bilo uhapšeno oko 16.000 ljudi, od tog broja je bilo 413 ljudskih žrtava, a 5% uhapšenih su bili članovi partije.

⁴Goli otok je bio u funkciji od 1948. do 1956. godine. Zatvoren je samo tri godine nakon 1953. godine kada je Staljin umro. Tada su poboljšani odnosi između FNRJ i Sovjetskog Saveza. Iako, je zvanično zatvoren 1956. godine, navodi se da su neki zatvorenici tek pušteni 1959. godine. (Đokanović, Dračo i Delić, 2014) Većina političkih zatvorenika je puštena iz zatvora 1956. godine i njih su zamijenile druge vrste zatvorenika i uslovi su bili znatno bolji. Sam zatvor je funkcionisano do 1988. godine kao kazneno – popravni dom. (Čvek, 2018)

Osumnjičenima se sudilo pred narodnim sudovima, a kazna je bila gubitak narodne časti, što je značilo da su gubili građanska i biračka prava. Čak i ako bi uspjeli da ostanu živi i izađu iz zatvora bivšim zatvorenicama je život na slobodi bio veoma težak, jer ih je rijetko ko htio zaposliti. Osim muškaraca i žene su bile proglašavane neprijateljima, kazna je bila jednaka prisilan rad, gubitak građanskog i biračkog prava. To je bio prvi put nakon rata da su žene koje su bile politički aktivne gubile svoja prava i bile zatvarane.

Neke od kazni koje su se primjenjivale su bile: izbacivanje iz stana, batinanje, gubitak radnog mjesta, prisilan razvod braka, promjene zanimanja pa sve do zatvaranja u zatvore koji su se nalazili u pustim i surovim krajevima, kao što su bili sovjetski sistemi Gulaga.

Sudilo se većinom višim partijskim funkcionerima i optužbe su često bile lažne i nedokazane. Muškarci i žene nisu zajedno služili kaznu, već su i na Golom otoku bili odvojeni u zasebne zatvore.

Jelena Vujić ističe da su žene prvo bile smještene u Ramskom ritu kod Požarevca, od januara 1950. godine premještaju ih u zatvor Zabela kod Požarevca, da bi od proljeća iste godine prelazile na ostrvo Sveti Grgur, a zatim na Goli otok. Organizacija ženskih zatvora bila je ista kao i muških. Unutar zatvora postojale su bande i vođe bandi u kojoj je svaka od vođa bila zadužena da kontroliše i svoju bandu slomi i to na sljedeći način „...teškim ili lakšim kamenom, batinama, izvođenjem pred stroj, pljuvanjem ili zastrašivanjem, noćnim stajanjem ispod sijalice, ili bdijenjem u ćošku pored kible.“ (Čvek, 2018:187) Najveći problem koji smatraju mnogi autori, a sa kojima se slažem jeste da su metode imale namjeru ponižavanja žena, stvarajući osjećaj kod žena da su izgubile svoj integritet i dostojanstvo što se smatra tendencijom patrijarhata. Naime, metode koje su dovodile do ponižavanja i omalovažavanja žena su ustvari imale korijene u patrijarhatu protiv kojeg su bili oni koji su žene zatvarali. Smatra se da su te metode korištene namjenski kao kazna kako bi se slomio duh. Batine koje su nanosile jedna drugoj su bile teške za zatvorenice ne fizički, već psihički. Najteže su kažnjavanja podnosile žene koje nisu bile iz ruralnih područja i koje se sa tim iskustvima nisu ranije susretale.

Žene su u zatvoru na Golom otoku i Svetom Grguru bile podijeljene u tri grupe. Prvoj grupi su pripadale intelektualke, gimnazijalke, studentice, partizanke, skojevke to jeste društveno aktivne, ali su zbog svojih izrečenih stavova postajale zatvorenice. Drugu grupu su činile lažno optužene srodnice majke, sestre, žene dužnosnika koji su bili na Golom otoku, a kojih se one nisu odrekle. Na kraju treću grupu su činile građanke koje su bile apolitične, najčešće

žene iz provincija koje su bile optuživane da su nekom narodnom neprijatelju dale sklonište ili hranu.

Težak period historije za žene od 1949. do 1956. godine je nedovoljno poznat zbog nedostatka dokumentacije, te osjećaja srama i straha da se ispriča sve što se dešavalo u zatvorima. Sasvim suprotan slučaj je sa historijom dešavanja u muškom dijelu zatvora. U 21. vijeku Goli otok postaje ponovo tema koja izaziva pažnju javnosti i 2019. godine postavljena je ploča koju je napravila Andreja Kulunčić profesorica na Akademiji likovnih umjetnosti u Zagrebu sa svojim saradnicama antropologinjom Renatom Jambrešić Kirin i psihoterapeutkinjom Dubravkom Stijačić, a na ploči piše da je na Golom otoku i otoku Sveti Grgur u periodu od 1950. do 1956. godine kroz politički logor prošlo više od 850 žena koje su bile optužene da su povezane s Informbiroom.

Među ženama koje su bile zatvorene za vrijeme krize Informbiroa je bila i židovka Jovana Ženi Lebl koja je tokom Drugog svjetskog rata bila u logoru u Njemačkoj, jer je bila saradnik NOP-a. Nakon rata je bila novinarka u listu Politika, a sa 22 godine je u redakciji prepričala vic koji joj je ispričao kolega. Vic je glasio da je Jugoslavija pobijedila na međunarodnom takmičenju cvijeća, jer je uzgojila bijelu ljubičicu tešku 100 kilograma. Optužili su je da je ljubičica bijela bila sinonim za Josipa Broza Tita, te je privedena od strane agenata UDB-e u zatvor Glavnjača, da bi bila prebačena u zatvor Ramski rit, zatim Zabelu, pa u zatvor na otoku Sveti Grgur i na kraju na Goli otok. Promijenila je ukupno pet zatvora za dvije godine od 1949. do 1951. godine, iako je bila osuđena samo na godinu dana zatvora. Za vrijeme boravka u zatvoru je izgubila posao, bila je izbačena iz „udruženja novinara“ i nakon izlaska iz zatvora nije mogla ponovno naći zaposlenje, zbog čega odlazi u Izrael i tamo je radila i živjela do kraja života 2009. godine. Napisala je i knjigu „Ljubičica bijela“ koja je bila objavljena 1990. godine u kojoj je opisala svoja iskustva na Golom otoku i Svetom Grguru, a njena knjiga se smatra prvom koja svjedoči o uslovima boravka žena u ova dva zloglasna zatvora. Pored nje je tu bila i Eva Panić Nahir koja se zajedno sa suprugom Radetom Panićem, prijeratnim oficijom u kraljevskoj vojsci, priključila partizanima i svojim radom su njih dvoje spasili živote mnogih ustanika. Naime, njen suprug je uspio kroz saradnju sa Dražom Mihailovićem doći do spiskova ljudi NOP-a koje su četnici deportovali Nijemcima. Nakon rata Radeta Panića su uhapsili pod izgovorom da je ruski špijun i rečeno je da je izvršio samoubistvo u zatvoru. Eva s obzirom na to da se nije htjela odreći supruga i da nije vjerovala u ono za što su ga sumnjičili poslana je na Sveti Grgur, a kasnije i na Goli otok. Na osnovu njenih i iskustava Ženi Lebl, Danilo Kiš je nakon razgovora sa njima u Izraelu napravio dokumentarni film „Goli život“ koji se emitovao na televizijama 1990. godine, nekoliko mjeseci nakon

smrti Danila Kiša. U okviru dokumentarnog serijala „Goli život“ bivše zatvorenice su ispričale svoja iskustva i strahote koje su prolazile u zatvorima Sveti Grgur i Goli otok.

Zatvorenice su u brodu dovožene do otoka Sveti Grgur neznajući sve vrijeme gdje ih vode jer su bile u mraku. Nakon izlaska na otok morale su proći kroz špalir gdje su s obje strane špalira bile zatvorenice koje su već služile kaznu čiji je zadatak bio da nove koje su prolazile kroz špalir tuku rukama i nogama. Prema riječima Eve Panić povrede su bile takve da osim modrica koje su žene dobile, neke od njih su bile i sa slomljenom kičmom, izgubljenim okom i drugim povredama. Nakon toga zatvorenice koje su bile za to zadužene šišale su ih makazama za šišanje ovčje vune, osim što su bile neravnomjerno očišane dešavalo se da bi im makazama zakačile i dio kože na glavi. Dobivale su staru i istrošenu odjeću koja im je bila prevelika ili premala. Zadatak milicajki je bio samo da ih prebroje, a svaka baraka je imala svog vođu među zatvorenicama. Najteži period je bio bojkot, što je značilo da zatvorenica koja je pod bojkotom radi i do 12 sati dnevno, da je može pretući bilo koja zatvorenica i konstantno je bila izložena poniženjima. Bile su stalno saslušavane, čak i usred noći, a ako ne bi željele priznati ono što su od njih tražili dobivale bi batine. Posao nije imao svrhu, radilo se o Sizifovom poslu, jer su morale kamen s obale odnijeti na brdo i vratiti ga i tako cijeli dan. Postojao je i jedan slučaj samoubistva prema riječima Jovanke Ženi Lebl i to žene koja se objesila, jer nije više mogla izdržati pritisak i torturu koja je nad njom vršena.

Ovo su samo neke od žena koje su preživjele torture u zatvorima na Svetom Grguru i Golom otoku, ali su bile važne jer su ispričale svoja iskustva i napisale knjige. Zbog jednopartijskog sistema i slobodno možemo reći jednodužno mnogi nedužni ljudi su zatvarani, mučeni i obespravljani u ova dva zatvora, koja su po svemu imali status logora. Zbog zatvaranja bez dokaza i načina na koji su zatvorenici mučeni sve je zataškano i kroz medijsku propagandu predstavljeno kao društveno koristan rad (DKR) na preodgoju drugova.

Smatra se da je cijeli proces završen kada se sa staljinističkog socijalizma prešlo na radničko samoupravljanje u FNRJ. Zlatko Čepo navodi da je KPJ napustivši etatizam, napustila i vodeću ulogu u državi i postala rukovodeća društvena snaga u izgradnji socijalizma.

Primjeri iz života svjedoče drugačije, Goli otok je radio i imao zatvorenike sve do 1988. godine, a prema nekim podacima prvi pravi doktor je na Goli otok stigao tek 1960-ih. Iz svega se može zaključiti da se situacija s uvođenjem radničkog samoupravljanja ili samoupravnog socijalizma promijenila, ali ne u potpunosti, jer je KPJ i dalje zadržala kontrolnu ulogu nad svim sferama društva, što pokazuje podatak koji je naveo Martin Previšić da je u periodu 1952. godine na Golom otoku bilo 3.788 zatvorenika od kojih je 388 žena.

Martin Previšić je u svom doktorskom radu na temu „Povijest Informbiroovskog logora na Golom otoku 1949.–1956.“ pored ukupnog broja svih zatvorenika prikazao i koliko je žena bilo zatvoreno:

Godina	1948.	1949.	1950.	1951.	1952.	1953.	1954.	1955.	1956.	Ukupno
Hapšeni	42	438	149	145	52	13	2	1	-	842
Pušteni	-	86	105	161	156	227	65	17	13	830

Tabela 1 - Prikaz hapšenja i oslobađanja žena iz zatvora Goli otok od 1948. do 1956. godine

Iz tabele vidimo da su na samom početku kada su zatvori otvoreni bile 42 žene, već 1949. se taj broj veoma povećava i ide do 438, dok je broj oslobođenih žena veoma mali. Već od 1950. godine kada počinje radničko samoupravljanje broj uhapšenih žena se smanjuje za tri puta na 149, a broj oslobođenih iz zatvora se povećava na čak 105 i možemo pratiti sve do 1956. godine kako broj uhapšenih žena opada, a broj oslobođenih iz zatvora se povećava, da bi broj uhapšenih 1956. godine bio nula. Razlog za to je pretpostavljam ponovno uspostavljanje dobrih odnosa između FNRJ i Sovjetskog Saveza 1956. godine kada je umjesto Staljina došao Hruščov. Nakon toga se počinju puštati politički zatvorenici iz zatvora, što je razlog i pada broja uhapšenih žena.

Prelaskom na radničko samoupravljanje mijenja se naziv Partije iz KPJ u SKJ na Šestom kongresu u Zagrebu 1952. godine. Novi program Partije koji je insistirao na odumiranju države donesen je na Osmom kongresu 1958. godine, a kao pokretača uvodi proizvođača, komunu i radni kolektiv, sve sa ciljem stvaranja slobodnog proizvođača koji upravlja svojim radom. Edvard Kardelj je smatrao da SKJ ne može biti vodeća partija ako se na vlasti održava nasiljem, već ako je pokretačka snaga radničke klase. Do sada se vidjelo da su idealistička vjerovanja i prava u zakonima i ustavima bili jedno, a da su dešavanja u realnosti i reakcije Partije i vlasti bile nešto drugo.

Osim muškaraca članovi KPJ/SKJ su bile i žene. Pored toga što su žene bile članice AFŽ-a koji je bio masovna organizacija pod kontrolom KPJ, također su bile članice KPJ pod nazivom „partijke“. Iz dostupnih podataka se moglo zaključiti da je veoma mali broj žena bio na rukovodećim pozicijama kako u KPJ/SKJ, tako i u republičkim partijama. Na mjestu predsjednika CK SK BiH od 1952. do 1990. godine od devet predsjednika nije bila nijedna žena. U CK SK Slovenija na mjestu predsjednika od 1945. godine do 1990. godine nije bila

nijedna žena. Na vodećem mjestu u CK SK Hrvatska od 1945. godine do 1990. godine su bile dvije žene i to Savka Dabčević–Kučar od 1969. godine do 1971. godine kada je podnijela ostavku nakon Hrvatskog proljeća. Nakon nje na tu poziciju dolazi 1971. godine Milka Planinc i tu ostaje sve do 1982. godine kada odlazi u SIV SFRJ. Na poziciji predsjednika CK SK Srbije od 1945. godine do 1990. godine nije bila nijedna žena, ali je u periodu od 1968. do 1972. godine na poziciji sekretara bila Latinka Perović koja je kao i tadašnji predsjednik CK SK Srbije smijenjena. Kao i u većini republika tako i u CK SK Makedonije i CK SK Crne Gore nije bila nijedna žena na mjestu predsjednika. Odnos partijskog rukovodstva prema ženama, posebno na saveznom nivou nije ni blizu ravnopravnosti sa muškarcima. Evidentno je da pored svih zakona kojima se ženama garantuju prava i kojima su se formalno smatrale ravnopravne, nisu bili obavezujući niti dovoljni da učestvuju i odlučuju u rukovodećim organima Partije, te time nisu imale priliku napraviti određene promjene po pitanju položaja žena. Najveća zastupljenost žena u samom vrhu Partije je bila u SRH, ali se mora imati na umu da su žene koje su uspjele biti postavljene na važne funkcije bile bivše partizanke i narodni heroji.

Iako, se iz samog članstva nije mogla napraviti značajnija promjena važno je navesti koliko je bilo žena u samom članstvu KPJ. U nastavku ću prikazati udio žena u KPBiH od 1946. do 1953. godine po podacima koje je Vera Katz dala u svom radu *O društvenom položaju žene u Bosni i Hercegovini 1942.-1953.*

Godina	Ukupan broj članova	Broj žena članova KPJ	Učešće (%)	Bazni index (1946.=100)	Lančani index (pret.god.=100)
1946.	20.474	4.182	20,43	100	100
1947.	29.935	5.495	18,36	146	146
1948.	52.014	9.627	18,51	254	174
1949.	54.421	9.821	18,05	266	105
1950.	63.795	10.933	17,14	312	117
1951.	81.069	13.316	16,43	395	127
1952.	92.949	14.475	15,57	454	115
1953.	79.167	12.190	15,40	387	85

Tabela 2 - Prikaz članstva KP BiH sa prikazom učešća žena u periodu od 1946. do 1953. godine

Iz tabele se jasno može vidjeti da su žene procentualno bile najzastupljenije 1946. godine 20,43% kada se polako mijenja omjer u korist muškaraca. Prema podacima iz knjige *Zabilježene—Žene i javni život u Bosni i Hercegovini u 20. vijeku* samo je 9,7% žena bilo prisutno na Petom kongresu KPJ, a na Šestom kongresu u Zagrebu 1951. godine bilo je šest žena u CK-u.

Kada je riječ o FNRJ Božinović i Šnuderl u knjizi „Položaj žene u FNRJ“ iznose podatke da se broj žena na rukovodećim položajima u KPJ povećao nakon rata navodeći da su 78.304 žene bile članice Partije ili 16,73%, a 1952. godine se broj povećao na 132.610 ili 17,41% od ukupnog broja članova Partije. Broj članica KPJ se u nekim republikama povećavao, a u nekima opadao kao što je bio slučaj u BiH. Na Sedmom kongresu 1958. problem učešća žena u politici i dalje se isticao, a 1960. godine je samo 16% žena bilo u partiji. Posljednji Jedanaesti kongres na kojem je Tito učestvovao 1978. broj žena u partiji se povećao na 23,3%, ali je bio neznatan pa je Tito ovaj problem proglasio klasnim pitanjem. Vidimo da iako se isticalo učešće žena u svim sferama, ipak u praksi je zastupljenost žena bila manja.

Radničko socijalističko samoupravljanje koje je uvedeno u SFRJ imalo je svoje pozitivne i negativne aspekte, međutim, u nastavku će se najviše pisati o ulozi žene u periodu radničkog samoupravljanja u FNRJ, a kasnije SFRJ, a posebno s akcentom na NR BiH i SR BiH. Radničko samoupravljanje je zbog promjene ekonomskog pravca države donijelo mnogo negativnih posljedica za žene poput smanjenja subvencija, otpuštanja sa posla, smanjenog učešća žena u Partiji i politici.

3.2 Radničko socijalističko samoupravljanje i javni status žena

Radničko socijalističko samoupravljanje je predstavljalo proizvođačke kooperative u kojima je radna snaga u isto vrijeme i njihov vlasnik. Kooperative nastaju iz socijalističke ideje o saradnji, kao suprotnost konkurentnosti i hijerarhiji, ujedinivši energiju ljudi za stvaranje uzajamne koristi. Ideja samoupravljanja se javlja u ideji marksista u kojoj će radnici upravljati nad sredstvima za proizvodnju.

Kao početak radničkog samoupravljanja u FNRJ smatra se 1950. godina kada je donesen Osnovni zakon o upravljanju državnim privrednim preduzećima i višim privrednim udruženjima od strane radnih kolektiva, a samo samoupravljanje je prošlo kroz nekoliko faza u kojima su radnici dobivali zakonsku i materijalnu osnovu na kojoj se temeljilo njihovo

upravljanje preduzećima. Radničko socijalističko samoupravljanje se u svom nastanku i tokom svog razvoja suočavalo sa mnogim poteškoćama od društvenih, ekonomskih, političkih kako navodi Vida Tomšić: „Razvitak socijalističkog samoupravljanja nosi dva obeležja korenite revolucionarne promene u procesu oslobađanja rada. Bila je potrebna neprekidna borba protiv dveju u suštini kontrarevolucionarnih tendencija—anarholiberalističke, koja pogoduje restauraciji građanskog društva i dogmatsko—birokratske, koja teži ka dominantnoj ulozi države.“ (Tomšić, 1981:35) Pored svih poteškoća koje su još uvijek postojale u društvu koje je bilo razoreno ratom, FNRJ se pri stvaranju sopstvenog puta morala izboriti sa strujama koje nisu željele takav sistem. Smatram da borba FNRJ sa jedne strane s anarholiberalističkim tendencijama koje su željele građansko društvo i sigurno bi vratile dominiranje jedne klase, a to je buržoazija i sa druge strane dogmatsko-birokratskim koji je napustila kako bi stvorila svoj put nije bila jednostavna jer su u društvu postojale još uvijek pristalice prve tendencije, ali i druge koji se nisu slagali sa promjenom pravca FNRJ.

Kada je u pitanju položaj žena ove dvije tendencije anarholiberalistička i dogmatsko—birokratska su smatrali da je to socijalni problem o kojem treba brinuti država, a radničko socijalističko samoupravljanje je smatralo da žena treba da zauzme ravnopravan položaj u društvu kao proizvođač. Kako Asim Mujkić navodi ideja samoupravljanja u FNRJ 1953. godine je predstavljala povrat revolucionarnih ideja Pariske komune i Oktobarske revolucije gdje se najšire mase uključuju u upravljanju državom. Da ideja radničkog samoupravljanja i učešća građana u odlučivanju svakodnevnih problema nije izum FNRJ pokazuje i činjenica da se pojavila mnogo ranije kod Thomasa Paine koji se zalagao za jednogodišnje lokalne skupštine kroz koje bi prošlo cijelo stanovništvo. Cilj samoupravljanja je bio da građani učestvuju u rješavanju svakodnevnih problema, a ne da samo na izborima donose odluke.

Iako se razvila industrijalizacija, došlo je do urbanizacije, školski sistem je obnovljen i razvijen, smanjena je smrtnost stanovništva zbog podizanja zdravstvene kulture, ljudi su se slobodno kretali, žene dobile prava, a došlo je i do razvoja nauke i kulture. Ipak je promjena pravca upravljanja privredom i društvom dovela do smanjenja sredstava za emancipaciju žena i za ženske organizacije kao što je AFŽ.

Za ostvarenje ravnopravnosti žena u društvu, a i njenog aktiviteta u javnoj sferi važna je systemska briga društva oko djeteta kako bi ženi bilo olakšano obavljanje radnih zadataka. Takav sistem brige je bio uspostavljen već tokom Drugog svjetskog rata u vojnoj industriji počelo je uspostavljanje službi za rasterećivanje zaposlenih žena i majki uporedo sa službama za zbrinjavanje djece. Ove su mjere uključene u šire mjere materinstva, jer se smatralo da su

zaposlene žene više opterećene poslovima od drugih žena koje ne rade i muškaraca, jer pored obaveza na poslu imale su obaveze i kod kuće.

Vida Tomšić u knjizi „Žena u razvoju socijalističke samoupravne Jugoslavije“ je istakla da su elitizam, etatičko–birokratski paternalizam i malograđanska demagogija pokušavali se utrkivati ko će dati rješenje za svakodnevne probleme žena. U to su se ubrajali mnogi problemi sa kojima su se žene suočavale od poteškoće privrednog razvoja koje su se odražavale na položaj žene, smanjena mogućnost zapošljavanja žena, stipendiranja, napredovanja u profesiji, do poteškoće za obezbjeđivanje materijalne baze za brigu o djeci. Prevazilaženje paternalističkog patrijarhata u odnosu prema ženama je bilo jedno od važnih pitanja u radničkom socijalističkom samoupravljanju za koji se nisu zalagale samo žene. Delegatski sistem je smatra se omogućio da se svakodnevni problemi žena ugrade u proces odlučivanja o životnim problemima.

Uvođenjem radničkog socijalističkog samoupravljanja veći je fokus na ekonomske rezultate, međutim država nastavlja finansiranje društvenih standarda, ali veći dio ostaje na porodicama. Potreba za radnom snagom je opala, a posebno za nisko kvalifikovanom radnom snagom koju su u velikom broju činile žene. Ukinute su subvencije za vrtiće i porodice nisu mogle po pristupačnim cijenama priuštiti plaćanje brige o djeci dok su na poslu, pa su mnoge žene bile prinuđene napustiti posao, a uvođenje dječjeg dodatka 1951. godine bio je jedan od razloga zašto su se žene vratile kućama da brinu o djeci. Zbog suše 1950. i 1952. godine nije se mogla omogućiti dovoljna proizvodnja sirovina za tekstilnu industriju, pa je došlo do otpuštanja radnika u toj industriji. Ovo je najviše uticalo na opadanje procenta zaposlenih žena, jer se prešlo na grane u kojima je od ukupnog broja zaposlenih bilo najviše žena. Problemi žena su postali društveni problemi, a dobivale su otkaze i kao fizički slabije u poslovima rudarstva i šumarstva.

U jednom periodu nakon privrednih reformi 1965. godine stopa zaposlenosti je opala kao i zapošljavanje nekvalifikovane i nedovoljno kvalifikovane radne snage, a otkaz su najčešće dobivale žene čiji su muževi radili. Međutim u godinama nakon 1965. ponovo se država okreće zapošljavanju žena kako bi se podiglo blagostanje države i društva. Stopa zaposlenosti žena je u periodu od 1953. do 1977. godine iznosila 4,5%. Žene su se zapošljavale na poslovima koja su se smatrala ženskim, a najviše u tekstilnoj i prehrambenoj industriji, zdravstvu, socijalnim službama, te kao učiteljice. Osim što su žene bile članice radničkih savjeta unutar preduzeća, mnogo manje su bile na rukovodećim mjestima u preduzećima gdje su radile. Postoje izuzetci, a neke od njih su Roza Papo koja je kao specijalizirani infektolog postala 1961. godine prva načelnica tada tek formirane Klinike za zarazne bolesti na

Vojnomedicinskoj akademiji u Beogradu. Branislava Peruničić pored profesorske karijere na Elektrotehničkom fakultetu u Sarajevu, bila je i predsjednica savjeta za kompjuterizaciju Energoinvesta (velikog privrednog subjekta BiH). Zatim Jelena Čehić koja je nakon iseljenja i gubitka posla za vrijeme krize Informbiroa uspjela 1953. godine da postane glavna urednica u Izdavačko knjižarskom preduzeću Veselin Masleša Sarajevo, da bi 1969. godine postala direktorica Izdavačkog sektora i glavna urednica. Razija Handžić bila je direktorica Radio Sarajeva, te osnivačica i prva direktorica Muzeja književnosti i pozorišne umjetnosti u BiH.

Stopa zaposlenosti se razlikovala po republikama, međutim, iz istraživanja Franje Kožula može se vidjeti da žene u SR BiH nisu bile u potpunosti zadovoljne svojim statusom i da je postojalo mnogo faktora koji su na to uticali. Franjo Kožul 1973. godine proveo je istraživanje uz pomoć: Fakulteta političkih nauka u Sarajevu, Republičkog fonda za naučni rad SR Bosne i Hercegovine i Republičke konferencije za društvenu aktivnost žena Bosne i Hercegovine. Došao je do zaključka da se prema rezultatima njegovog istraživanja žena tek tada izdigla u društvu kao ravnopravan član. U istraživanju je obuhvatio 44,6% žena koje rade u društvenim službama, 44,6% žena iz proizvodnih radnih organizacija i 10,8% domaćica. Istraživanje je uključivalo nekvalifikovane i visokokvalifikovane radnice. Što se tiče dobne strukture ispitanica obuhvaćene su u po tri dobne grupe: prva grupa od 18 do 27 godina, druga grupa od 28 do 45 godina i treća preko 45 godina. Prema njegovim podacima djelovanje žene u javnoj sferi je još uvijek bilo izvan političkog i samoupravnog, više je bilo humanitarno i žene su se bavile odgojnim djelatnostima. Istraživanje je pokazalo da su na radni status žene osim ekonomskih faktora uticali idejni i politički, tradicija, porodica i obrazovanje. Može se primijetiti da su ovi faktori i danas prisutni u društvu. Na pitanje: Koliko su žene preokupirane društveno-političkim i samoupravnim problemima? koje je postavio u istraživanju, 60% žena je odabralo odgovore malo, nimalo ili samo povremeno, a 40% žena je odabralo odgovore mnogo i vrlo mnogo. Zatim na jedno od važnih pitanja koje je glasilo: Koji činilac najintenzivnije utiče na samoupravni status žene u Bosni i Hercegovini? žene su dale sljedeće odgovore: opterećenost žena obavezama van političkog i samoupravnog života 29,74%; dominacija muškaraca u svim društveno-političkim forumima i organizacijama odakle se upravlja i gdje se odlučuje 17,94%; tradicionalno shvatanje da je ženi mjesto u kući, a ne u javnom i političkom životu 17,26%; pasivnost žene u društvenom životu 15,38% i nizak stepen društvene svijesti muškarca i žene 11,11%. Vidimo da su žene smatrale da su preopterećene obavezama van radnog mjesta, tačnije u kući za koje su smatrali da ih ograničavaju u njihovom aktivnijem djelovanju u javnoj sferi i samoupravljanju.

Položaj žena je bio nepovoljan podjednako u porodici, na radnom mjestu, u braku i društvu. Žene su smatrale da je ključni razlog te nejednakosti razlika u stepenu obrazovanja, pa tek onda sve druge razlike. Obrazovanije žene su imale bolja radna mjesta i za njih je najveći problem bilo obavljanje kućanskih poslova koje im je predstavljalo opterećenje, dok su žene koje su imale nizak nivo obrazovanja i koje su radile teže poslove koji su im predstavljali pritisak na radnom mjestu, kućanske poslove posmatrale kao manje opterećenje. Ako se zanemare razlike može se zaključiti da su žene bile jednoglasne po pitanju višeg angažovanja u javnoj sferi, posebno u politici i samoupravnim aktivnostima.

Samoupravni status žena je prema Franji Kožulu zavisio od socijalne situacije, od pozitivno-pravnog sistema regulacije tog položaja, od tri socijalna okvira grupnog, globalnog i personalnog i od van ekonomskih činilaca. Položaj žena u SFRJ je bio Ustavima i zakonima regulisan, međutim u praksi je situacija po pitanju poštivanja tih prava bilo drugačija. Najveći fokus je bio na van ekonomskim faktorima. Tu je riječ o zaustavljenom procesu emancipacije žena, a kao posljedica se javlja neravnopravnost.

Nakon završenog petogodišnjeg procesa opismenjavanja žena koje je provodio AFŽ, koji je počeo završetkom rata 1945. godine opismenjen je veliki dio stanovništva, a među kojima je najviše bilo žena oko 75%. U periodu radničkog socijalističkog samoupravljanja se uvodi i Zakon o osnovnoj školi 1959. godine kojim škola postaje obavezna za sve građane i građanke od 7 do 15 godina života. Ženama se ovim zakonom dala mogućnost sticanja osnovnog obrazovanja na koje većinom nisu imale pravo zbog opštedruštvenog stajališta o ulozi žene. Zakon nije mogao odmah iskorijeniti tradicionalni odnos, te je uticaj društva i porodice bio izuzetno veliki i djelovali su na način da su žensku djecu ispisivali iz škole kada bi došla do viših razreda, zatim zabranjivali odlazak u školu i nisu upisivali djecu u prve razrede. Iako, su postojale kazne za kršenje zakona roditelji su, a posebno imućniji radije plaćali kaznu nego da pošalju djecu u školu. Manje je ženske djece pohađalo i srednju školu, a kao jedan od razloga se navodila udaljenost kuće od škole, jer su internati bili skupi ili nije bilo mjesta. Žene su najviše završavale gimnaziju, ekonomsku školu, medicinske, trgovačke, a najmanje tehničke škole. Najveća stopa nepismenih žena je bila u BiH čak 84%, međutim od 1970-ih godina se smanjuje broj ženske djece koja ne pohađaju više razrede, smanjuje se stopa nepismenosti žena i povećava se broj žena koje upisuje fakultete, zatim završavaju diplomski studij, postdiplomski i doktorski. Može se zaključiti da su u periodu radničkog socijalističkog samoupravljanja dobile mogućnost ne samo za opismenjavanje, već i za obrazovanje i usavršavanje u određenim oblastima nastavljajući svoje školovanje na visokoškolskim ustanovama. Kao naučnice i profesorice dale su veliki doprinos, iako je zastupljenost žena u

periodu radničkog socijalističkog samoupravljanja bila mala pojedine su uspijevale dati svoj doprinos i na mjestima dekanesa, prodekanesa i osnivačica katedri na fakultetima na kojima su predavale. Jedan od primjera je bila Marija Kon, iako se školovala prije Drugog svjetskog rata, svoj doprinos je dala na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, jer je bila osnivačica Katedre za njemački jezik i književnost, ali i prva predsjednica Odsjeka za germanistiku i anglistiku. Zatim Vera Šnajder prva dekanesa u SFRJ, Jela Grujić Vasić je od 1982. do 1988. godine bila dekanesa Farmaceutskog fakulteta u Sarajevu. Jedina dekanesa na Fakultetu političkih nauka Sarajevo je bila Zlata Grebo od 1975. do 1977. godine. Adila Pašalić Kreso je od 1981. do 1985. godine bila prodekanesa Fakulteta političkih nauka u Sarajevu. Olga Vidović i Natalija Dozet su bile dekanese na Poljoprivredno-prehrambenom fakultetu Sarajevo. Vidimo da su se žene školovale i dale svoj doprinos u mnogim naučnim oblastima, čak i u onim koja se ne bi mogla smatrati tipično ženskim.

Žene su svoj aktivitet u društvu pokazale prvenstveno kroz AFŽ, koja je bila u velikoj mjeri zaslužna za emancipaciju žena. U periodu radničkog socijalističkog samoupravljanja žene su bile brojčano malo više zastupljene u političkoj sferi, nego u periodu revolucionarnog etatizma. Zastupljenost žena se u sastavu skupština na saveznom nivou i nivou republika, tačnije NR BiH/SR BiH u periodu radničkog samoupravljanja povećala iznoseći u određenim periodima i preko 20%, međutim to je još uvijek bilo nedovoljno, jer su se žene u veoma malom broju nalazile na rukovodećim mjestima u Predsjedništvu skupština gdje su postojali primjere jedne do dvije žene na mjestu sekretara ili potpredsjednika, postojali su i primjeri kada nijedna žena nije bila prisutna u rukovodećim organima. Slična je situacija bila u vladama FNRJ/SFRJ kada su počeli imenovati žene na mjesta ministra, ali to je i dalje bilo nedovoljno ako se uzme u obzir da je bila samo po jedna žena u sastavu vlade. Smatra se da je nešto bolja situacija počela sa uvođenjem delegatskog predstavljanja, gdje se i primjećuje određeni napredak kada je 1978. godine u opštinskim skupštinama bilo zastupljeno oko 26,3% žena. Žene koje su bile zastupljene prvenstveno kao ministrice u vladama FNRJ/SFRJ su bile bivše partizanke koje su u najvećoj mjeri podržavale Tita i njegovu politiku. Žene nisu bile na poziciji ministrice u vladi FNRJ do uvođenja samoupravljanja. Nakon 1950. godine pojavljuju se žene, ali samo po jedna, a neke od njih su Milka Minić, Spasenija Babović, Anka Beus i Milka Planinc. Najznačajnija žena kada je riječ o diplomatiji SFRJ je bila Stana Tomašević, prva ambasadorica SFRJ koju je Tito imenovao na tu funkciju 1963. godine u Norveškoj, a zatim 1973. godine u Danskoj. Razlog imenovanja bi se mogao smatrati kao kalkulacija, jer je tokom 1944. godine nakon Desanta na Drvar i dolaska misije britanskih vojnika na Balkan, slikana i Stana s osmjehom na licu kao da se oko nje ništa ne dešava.

Slike među kojima je i njena su bacane kao letci na Zapadu i u zemljama Skandinavije, što je bio razlog zašto je Tito poslao na tu funkciju baš u države Skandinavije.

Još jedna žena koja je obavljala važnu funkcija, samo vezano za unutrašnju politiku SFRJ bila je Milka Planinc. Na čelo SIV-a je došla 1982. i ostala do 1986. godine. Njen mandat su obilježile kriza koja je počela već 1970-ih zbog zaduživanja SFRJ, zatim se pogoršala nakon Titove smrti 1980. godine i mjere štednje i nestašica koja je bila prisutna za vrijeme njenog mandata. Određene ankete iz tog perioda su pokazivale da je polovina stanovništva smatrala da su mjere štednje bile djelotvorne kao što je mjera uvođenja bonova gdje je svako domaćinstvo dobivalo određeni broj litara goriva mjesečno koje može da kupi. Naravno, postojali su i kritičari koji bi kada su htjeli da joj se narugaju govorili da je političarka iz vremena Lepe Brene (folk pjevačica). Nakon smjene političkog rukovodstva Hrvatskog proljeća 1971. godine, zamijenila je Savku Dabčević-Kučar kao predsjednica CK SKH. Evidentno je da kada u kriznom periodu na mjesto predsjednice SIV-a biraju ženu, čine to iz razloga kako bi za nedjelovanje mjera i tešku situaciju u društvu mogli okriviti nekoga drugog.

Za samoupravni status žene bili su najvažniji tradicija i obrazovanje. Konzervativci su čak zabranjivali obrazovanje ženske djece, taj mentalitet i tada postojeći oblik braka su ograničavali djelovanje žene u javnoj sferi smatrajući da je njeno mjesto u kući. Kao rješenje se nameće zakonski uređen odnos ravnopravnosti žene sa muškarcima. Franjo Kožul daje tri moguća rješenja za ovaj problem: prvo je da ostane postojeći model braka i da se njemu prilagode druge sfere, drugo je da se izvrše korjenite promjene braka i porodice, a moguće je i treće rješenje, a to su postepene evolutivne promjene i jedne i druge sfere. Smatram da radikalne promjene ne mogu dugo potrajati i da je najbolje rješenje evolutivne promjene jedne i druge sfere.

Mišljenje Blaženke Despot o socijalističkom samoupravljanju iznosi Zaharijević: „Blaženka Despot uznosi socijalističko samoupravljanje kao alternativni model kako buržoaskom, tako i etatističkom načinu proizvodnje, jer se njime stvara kvalitativno novi socijalizam utemeljen na neautoritarnim odnosima.“ (Zaharijević, 2014:77) Vidimo da je za Despot socijalističko samoupravljanje bio najbolji model, bolji ne samo od buržoaskog modela, već i od etatizma sa čim se mogu složiti. Iako uvođenjem radničkog socijalističkog samoupravljanja dolazi do ukidanja određenih subvencija i otpuštanja žena sa poslova, u narednim godina se mogao primijetiti određeni napredak u učešću žena u javnoj sferi, ali ipak nedovoljan, jer su žene i dalje bile malo zastupljene na rukovodećim funkcijama u Partiji i vlasti kako bi donijele značajnije promjene.

Osim izuzetaka koje sam navela, većinom su žene bile radnice koje su po prvi put u historiji dobile biračko pravo, pravo na zaposlenje koje je sa sobom donosilo redovnu platu, zdravstveno osiguranje i sistemski obezbjeđenu brigu o djeci, što je bez obzira na i dalje malu zastupljenost žena na funkcijama i preopterećenost obavezama bio značajan napredak. Žensko pitanje je jedno vrijeme stagniralo do 1970-ih kada se pojavljuju nove generacije koje su rođene nakon Drugog svjetskog rata, koje su zbog boljeg pristupa obrazovanju bile školovane i osim diplomskih završavali su i postdiplomske i doktorske studije. Posebno se ovo odnosi na žene koje su željele napraviti promjene i pomak naprijed u ženskom pitanju, ali bez značajnog uspjeha, jer je uloga SKJ bila još uvijek toliko jaka da nije dozvoljavala odstupanje od već postavljene sheme.

4. Socijalna, ekonomska i politička uloga žena u SFRJ

Borba žena za osnovna ljudska prava na području Jugoslavije datira od prije Drugog svjetskog rata, ali bez uspjeha zbog režima vlasti koji im nije dozvoljavao ni pravo glasa na izborima. Situacija nije bila identična na području cijele Jugoslavije što potvrđuje primjer BiH gdje su žene imale posredno pravo glasa preko muških članova porodice i to samo one koje su bile zemljoposjednice, znači privilegovane. Uspostavom Kraljevine SHS, a kasnije Kraljevine Jugoslavije to pravo im je oduzeto.

Jedan od prvih nosilaca socijalističke ideje u Srbiji Svetozar Marković je istakao da žena nije bila ni građanin jer nije znala ni za građanska prava, ni građanske vrline. Žena nije imala adekvatno obrazovanje i nije poznavala prava, već samo dužnosti. Rješavanje ovog pitanja se može postići, smatrao je on, kroz građansko i krivično zakonodavstvo, kroz promjenu društvenih i državnih ustanova. Žensko pitanje je za njega bilo prioritet koji treba staviti kao prvi na dnevni red, jer se nepravda nanesena prema ženama sveti cijelom svijetu. U njegovoj misli možemo prepoznati Marxovo stajalište da je emancipacija žena važna za slobodu cijelog čovječanstva. Žene svoja prava, a posebno ekonomska nisu mogle ostvariti bez političke borbe. Slično njemu razmišljao je i Dimitrije Tucović govoreći da žene mogu ostvariti prava samo ako se priključe onim ljudima koji imaju jednaku socijalnu sudbinu kao one i da bi za njih bilo najbolje da postanu članovi partije koja će u svoj program uvrstiti zahtjeve žena i istrajati na zadovoljavanju istih. Žene su u svojoj borbi kao partnera koji će im u tome pomoći prepoznale radnički i socijalistički pokret.

Partije koje su baštinile ideju socijalizma uočile su važnost uvažavanja žene kao građanina sa svim njenim pravima i obavezama i često se može pročitati da su socijalizam i feminizam historijski saveznici jer se dolaskom socijalizma položaj žene unaprijedio i počela je njena emancipacija. Ono što je pozitivno u socijalizmu jeste činjenica da je otvorio i pokrenuo niz ključnih ženskih pitanja: politička prava, radnička prava, sigurnost na radu, obrazovanje, briga o djeci i dr. Socijalizam kao teorija i praksa podložan je kritici i preispitivanju. Činjenica je da je bilo pomaka u ostvarivanju prava žena i to je pozitivno, ali žene nisu bile ravnopravne sa muškarcima. Žene su i dalje unutar porodice obavljale sve kućanske poslove jer se rodni status nije mijenjao, žena se smatrala biološki predodređena za odgoj djece i brigu o kući. Iz ovoga se može zaključiti da je paternalizam po uzoru na *pater familias* bio sastavni dio socijalističkih društava pa tako i SFRJ.

Lenjin je bio stajališta da ne može biti socijalističkog pokreta bez učešća žena u njemu. S obzirom na to da se Lenjin oslanjao na ideje Marxa i Engelsa koji su smatrali da žene moraju imati prava i biti ekonomski nezavisne, imao je i svoje shvatanje kako postići tu ravnopravnost: „Jednakost pred zakonom još nije jednakost u životu. Nama je potrebno da žena–radnica postigne ne samo pred zakonom već i u životu jednakost sa muškarcem–radnikom. Zato je potrebno da žene–radnice uzimaju sve više učešća u upravljanju društvenim preduzećima i u upravljanju državom.“ (Kožul, 1973:23) Pravo koje vam zakon da, a praksa uskrati ostaje mrtvo slovo na papiru što se prema Lenjinu ne smije desiti socijalizmu. FNRJ/SFRJ je u određenom momentu krenula putem disproporcionalnosti u jednakosti muškarca i žene u teoriji i praksi, najviše u ekonomskoj, a posebno kada je riječ o rukovodećim pozicijama.

Kako je SFRJ gradila svoj put socijalizma tako je i po ženskom pitanju imala poseban odnos. Kroz zakone FNRJ, a kasnije SFRJ ženama je osigurala pravo glasa, ali je nastao problem jer su vjerovali da pravo glasa rješava sva druga prava. Žene u SFRJ su bile formalno-pravno ravnopravne sa muškarcima, ali je njihov socijalni status bio mnogo nepovoljniji u odnosu na muškarce. Zakonom im je omogućeno da se obrazuju, zaposle, prime naknadu za svoj rad, ostvare socijalnu sigurnost, ali iskustva iz prakse pokazuju da je ostvarivanje tih prava bilo otežano. Diskriminacija žena po pitanju zapošljavanja, napredovanja u karijeri i visine primanja je bila dio opšteprihvaćenog konteksta kada su žene u pitanju. Kroz institucije, a naročito na rukovodećim položajima žene nisu bile zastupljene i u veoma malom procentu su participirale kako u političkoj tako i u ekonomskoj i socijalnoj sferi socijalističkog društva Jugoslavije i njenih republika. Na ovaj način promijenila se socijalna, ekonomska i politička

uloga žena, ali to još uvijek nije bilo dovoljno niti zadovoljavajuće za društvo koje je propagiralo ravnopravnost.

Režim SFRJ je veliku pažnju posvećivao materinstvu i unaprijedio je reproduktivna prava žena dozvoljavajući abortus koji je izvođen u bolnicama besplatno, a ne kao do tada ilegalno od strane neprofesionalnih osoba što je često za posljedicu imalo i smrtne slučajeve. Svi oni koji su to nastavili raditi ilegalno za profit krivično su odgovarali. Smatralo se da je kontrola žene na njen reproduktivni život jedan vid ostvarivanja njene nezavisnosti. Žene su dobile priliku informisati se o zaštiti i kontracepcijskim metodama, te bez nadoknade imale pravo posjete ginekologu.

Zakon je također regulisao pitanje braka, odnosa u braku, razvoda i alimentacije, tako da su žene, koje nisu imale primanja, bile osigurane materijalno u slučaju kada se brak razvede. Također, zaposlene žene su dobivale alimentaciju za djecu.

Uzročno-posljedičnu vezu nezadovoljavajućeg položaja žena nalazimo u odgojno-obrazovnom procesu gdje su prvenstveno zbog duboko ukorijenjenog patrijarhata žene pripremane za ulogu u okviru četiri zida, a kroz obrazovanje u knjigama su često ženama dodijeljene uloge domaćice i majke tako da su djeca u najranijoj dobi kako kod kuće tako i u školi učena da su usko povezane društvene i prirodne podjele. Drugi problem kada govorimo o obrazovanju jeste činjenica da je bilo tabu tema naročito za muslimansku žensku djecu koja nisu bila obuhvaćena ni odlukom Bosanskog sabora 1911. godine o obaveznom pohađanju osnovne škole.

Za što bolje shvatanje promjena nastalih poslije 1945. godine u FNRJ/SFRJ podsjeti ćemo se na položaj žena koje su imale radni status u 19. vijeku. Bile su primorane na borbu za svoja prava, jer nisu imale jednake plate kao njihove muške kolege. Nada Cazi u svojoj knjizi „Društveni položaj žene“ (1976) navodi da su plate žena radnica u odnosu na plate muškaraca 20–40% bile manje i to za iste pozicije, tj. isti obim i složenost rada. Važno je napomenuti da su žene 1890. godine činile 10,8% radne snage u sekundarnim djelatnostima. Ovaj nam podatak pokazuje da su radile i borile se i pored nedovoljnih primanja uz skoro nikakva prava. Na njihovoj strani nije bila ni vlast koja im je mogla u određeni mjerama olakšati položaj u društvu.

Pojavom radničkih pokreta žene su prepoznale priliku za promjenu postojećeg stanja i nastavile sa svojom borbom za izlazak iz privatne sfere u javni život. Na Balkanu se radnički

pokreti javljaju u drugoj polovini 19. vijeka, ali društveno–ekonomski i politički uslovi u kojima se javljaju su različiti, jer su Slovenija, Hrvatska, Vojvodina, Dalmacija, Istra i BiH bile pod Austro–Ugarskom, Makedonija je bila pod Osmanskim carstvom, a Srbija i Crna Gora nisu bile pod upravom drugih država.

Žene koje su bile zaposlene početkom 20. vijeka u BiH, kada se javlja radnička klasa, imale su važnu ulogu u radničkom pokretu i borile su se za bolje uslove rada, ali jedan od najvažnijih događaja je štrajk uposlenica Tvornice duhana Sarajevo 1906. godine koji se desio prije generalnog štrajka radnika u BiH. Kao posljedica borbe radnika među kojima su bile i žene donesen je zakon kojim je uvedena zaštita na radu 1914. godine kojim se ženama zabranjuje rad pod zemljom, moraju obavljati lakše poslove i dozvoljava im se porodiljni dopust u trajanju četiri sedmice.

Za prava žena se zalagao i Socijalistički pokret, koji će kasnije prerasti u Socijaldemokratsku stranku 1909. godine, što pokazuje da su se žene i prije rata okupljale oko određenih stranaka kako bi izvojevale svoja prava, međutim konkretnih uspjeha nije bilo. Štrajk radnica tvornice čarapa „Ključ“ u Sarajevu održao se neposredno pred Drugi svjetski rat 1938. godine, u kojem su radnice tokom šestonedjeljnog štrajka tražile povećanje nadnica koje nisu mogle zadovoljiti ni osnovne potrebe, ali do povećanja nije došlo. Ovo nije bio jedini slučaj, žene su naročito muslimanke, radile u maloj fabrici za proizvodnju makarona koja se nalazila u jednoj kući za platu od 200 dinara, ako se odbiju porez i obaveze za dnevno radno vrijeme od 12 sati dobivale su mjesečno 150 dinara. Još gora situacija je bila u tvornici čipki i pantljika. I tu su radile muslimanke, radile su besplatno na način da prva tri mjeseca ne primaju platu jer uče posao, a nakon tri mjeseca kada trebaju primiti platu „potkrade“ im se greška i dobiju otkaz kako bi druga došla da radi, isto besplatno dok joj se poslije tri mjeseca ne „potkrade“ greška i dobije otkaz. (Arhiv Historijski muzej fond AFŽ broj II/57) Iako, su bile slabo obrazovane i prosta radna snaga žene su znale da žele promjene i vjerovala su da se promjene koje su se desile u drugim dijelovima svijeta mogu dogoditi i u Jugoslaviji. Tome svjedoči interesantan podatak da je prvi put 8. mart proslavljen u Sarajevu 1914. godine u radničkom domu i tom događaju je prisustvovalo više od 250 žena, dok je prvi put 8. mart obilježen u SAD-a samo pet godina ranije.

Drugi svjetski rat bio je prekretnica za položaj žena na području Jugoslavije, shvatile su da moraju biti aktivne i dati svoj doprinos kao ravnopravan član društva. O aktivnosti žena i njihovoj važnoj ulozi tokom Drugog svjetskog rata svjedoči pismo koje je Vrhovni štab NOP-a i DVJ u martu 1942. godine poslao Olgi Marasović sekretarki Mjesnog komiteta KPJ

Sarajevo u kojem između ostalog traže lijekove i injekcije protiv trovanja, ali i da im pošalju municiju do koje su dolazili.

Uloga žena u ratu i njihov doprinos je bio neprocjenjiv što pokazuje i proglas majkama, ženama i sestrama koje je dao CK KPJ na 25 godišnjici Oktobarske revolucije. U proglasu se navodi da su žene Jugoslavije kao i žene Sovjetskog Saveza, shvatile svoje mjesto u borbi i da su veoma ponosni što veliki broj žena učestvuje u NOB-u. Žene su se priključivale i podržavale narodnooslobodilačku vojsku, jer su po pitanju roda, nacije i vjere svi bili ravnopravni.

O priključivanju NOV-u žena različite vjerske, etničke i nacionalne pripadnosti i suživotu različitih vjera u teškim vremenima rata govorio je Tito 1945. godine: „To što ste mi ispričali o ženama Muslimankama koje su u krajevima oko Brčkog i Bijeljine odlazile na položaj i nosile hranu Srbijancima koji su se tu borili, pokazuje da vjera ne smije biti smetnja ostvarenju bratstva, a vi ste dužni da spriječite svaki pokušaj neprijatelja koji bi htio da sije mržnju.“ (Broz Tito, 1978:106) Muslimanke su kao i sve druge žene davale svoj doprinos tokom rata, a ovo je bio primjer da bez obzira na vjeru i nacionalnost ljudi mogu pomagati jedni drugima kada su okupljeni oko ideje, u ovom slučaju je bila borba protiv okupatora i za bolji i slobodniji život, koja je jača od njihovih nacionalnih pripadnosti.

Nakon priključivanja partizanskim odredima žene su obavljale sanitetske poslove, ali su obavljale i tradicionalne poslove poput kuhanja, šivanja i bile su borkinje. Prema podacima iz knjige *Zabilježene-Žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. vijeku* (2014) procjenjuje se da je otprilike 100.000 žena učestvovalo u NOV-u.

Sa područja BiH u NOP-u u periodu 1941.–1945. godina učestvovalo je oko pola miliona žena. U knjizi se navodi i podatak koliko je žena dobilo orden narodnog heroja i ko su bile one. Od ukupno 91 žene koja je dobila orden narodnog heroja, sa područja BiH ih je bilo 10. Dobitnice ovog ordena su: Danica Materić (1921.–1943.), Lepa Radić (1925.–1943.), Marija Bursać (1920.–1943.), Milka Bosnić (1928.–1944.), Rada Vranješević (1918.–1944.), Radojka Lakić (1917.–1941.), Ravijojla Janković Rava (1919.–1944.), Vahida Maglajlić (1907.–1943.), Dragica Pravica i Đorđina–Đina Vrbica (1913.–1943.) rođena u Podgorici, ali je dio života provela u BiH gdje je i poginula.

Slika prikazuje načine učešće žena u ratu i njihovu pomoć:

Slika 3 – Fotografija bolničarke koja previja ranjenika

Milivoj Dretar u svom tekstu „Žene u ratu: svjedočanstva, sjećanja, zapisi“ (2019) navodi da su se partizanskim odredima za vrijeme Drugog svjetskog rata žene priključivale iz tri razloga: neke su pratile svoju braću i muževe, druge su išle u rat sa željom da odbrane zemlju i sruše stari režim, a treće su imale želju za emancipacijom.

Mnogi autori smatraju, među kojima je i Mitra Mitrović, da ženama primarni cilj kada su ušle da učestvuju u borbama nije bila borba za ravnopravnost, već su to postigle tokom učešća u ratu i to ne samo kao borkinje i u sanitetu, već su tome doprinijele i žene na selima koje su dok su im muževi bili u vojsci obrađivale njivu, brinule o porodici, prenosile hranu, odjeću, oružje partizanima, obavljale kurirske poslove, sakrivala ranjenike...

Važan preokret pored osnivanja AVNOJ-a, bilo je i osnivanje AFŽ-a, jer su žene prije njegovog osnivanja bile prisutne u različitim organizacijama radničkih pokreta organizirane od strane KPJ. Prva konferencija AFŽ-a Jugoslavije je održana od 6. do 8. decembra 1942. u Bosanskom Petrovcu. Učestvovalo je 166 delegatkinja sa područja cijele Jugoslavije, a obratio im se i Tito. Jedna od zanimljivih činjenica jeste da se prvi put njegov govor u potpunosti prenio u prvom broju „Žena danas“, u kojem je rekao sljedeće: „Vaša današnja skupština ima veliko historijsko značenje. Antifašistički pokret žena postoji u Jugoslaviji već odavno, ali nikada nije mogao u svojoj punoj organizacionoj formi doći do takvog izražaja kao što je danas došao.“ (Ždralović, 2014:92) Cilj je bio da se naglasi uloga i doprinos žena u ratu i da se njihov aktivitet ne treba tu završiti i ograničiti samo na AFŽ, već da žene trebaju biti zastupljene u narodnoj vlasti narodnooslobodilačkim odborima. Vidjet ćemo da je ovo ostalo pretežno na teoretskom nivou i da vodstvo KPJ nije stajalo mirno kada je posumnjalo da bi AFŽ mogao postati mnogo jača organizacija i akter u društvu nego što su mislili.

AFŽ je samostalnost imao do 1944. godine kada dolazi do njegove reorganizacije nakon čega mu je samostalnost znatno poljuljana. Na čelo Centralnog odbora je bila izabrana Kata Pejnović predsjednica AFŽ-a iz Like. Zadatke koje je trebao ovaj odbor da realizuje su organizovanje Odbora AFŽ-a, veće angažovanje žena u izgradnji narodne vlasti i pomoć AVNOJ-u, rad na političkom i kulturnom uzdizanju žena i obuhvaćanje nepismenih žena analfabetskim kursevima. AFŽ je svoje zadatke i ciljeve u velikoj mjeri ispunio, a najviše u opismenjavanju, obrazovanju i povećanju javnog aktiviteta žena. S obzirom na to da je bio dio KPJ te aktivnosti su bile vezane za Partiju.

Iza žena cijele Jugoslavije, a naročito BiH, je stajala teška prošlost, koja je uključivala loš položaj žena u društvu kako u periodu mira, tako i u periodu rata. Običaji i stereotipi koji su bili duboko ukorijenjeni u društvu nisu se mogli preko noći promijeniti uvođenjem zakona.

Žena je na sebi imala veći teret od ostatka društva, jer je u isto vrijeme dijelila sve nevolje sa pripadnicima društva, a društvo je na nju ipak gledalo kao na drugorazredno biće. Postojala su pravila i propisi kako se žena treba ponašati, a sve je to bilo potpomognuto običajima i religijskim normama.

Nakon rata cilj je bilo opismenjavanje većinski nepismenog stanovništva, među kojima je najviše bilo žena. Kroz kulturno-prosvjetne programe AFŽ je ostvario taj cilj NOP-a. Kako je izgledao taj kulturno-prosvjetni rad opisuje odlomak iz lista Front slobode od dana 7. novembra 1943. godine: „Počele su raditi kulturne grupe, uvježbavati skečeve, recitaciju, pjesme itd. Čitalačke grupe za čitanje radio vijesti i partizanske štampe, i analfabetski tečajevi itd.“ (Ždralović, 2014:96) S obzirom na to da je stanovništvo bilo pretežno nepismeno, a posebno žene ne samo po pitanju pisanja, već po pitanju i političkih tema, bilo je neophodno poduzeti važne aktivnosti kako bi se svi, a naročito žene emancipovale.

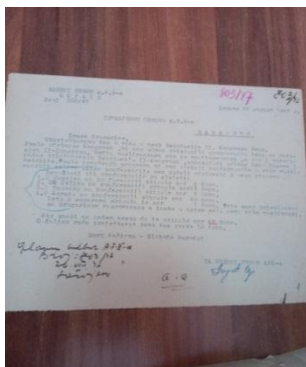
Osim analfabetskih kurseva koji su bili od velike pomoći, važno je bilo i političko obrazovanje kroz slušanje vijesti na radiju i čitanje štampe. Do Drugog svjetskog rata tradicija školovanja i opismenjavanja je bila veoma siromašna, a to pokazuje i podatak iz knjige *Zabilježene-Žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. vijeku* (2014) u kojem piše da je procenat nepismenog stanovništva dostizao čak do 75%. Amila Ždralović (2014) je navela da je Lydia Sklevicky zaključila da su prosvjetne aktivnosti AFŽ-a bile na tri razine. Prva su analfabetski kursevi koji su pomogli opismenjavanju mladih majki, zatim kursevi političkog obrazovanja koji su predstavljali drugu razinu aktivnosti, na kojima su se žene upoznavale sa ciljevima NOB-a, značenjem NOO-a i ravnopravnosti žena i posljednju treću razinu predstavljalo je pisanje za žensku štampu i propagiranje njenog čitanja.

Jedno od tradicionalnih nasljeđa kojeg su se novi sistem i nova vlast željeli riješiti jeste nošenje zara i feredže, a kao razlog se smatralo oslobađanje muslimanskih žena i omogućavanje da učestvuju u javnoj sferi jednako s ostalim članovima društva. U Sarajevu na Drugom kongresu AFŽ održanom 1947. godine donesena je rezolucija o pokretu muslimanki za skidanje zara i feredže. AFŽ je ovo pokrenuo pod vodstvom KPJ, a cilj je bio organizovanje i promovisanje skidanja zara i feredže od strane muslimanki. Kako bi se i druge žene potakle da učine isto cilj je bio da se to uradi javno. Žene su bile ohrabrene i učinile su to, bez obzira na negodovanje od strane muških članova porodice. Kada se vidjelo da agitovanje ne daje onakve rezultate kakve su očekivali, odlučeno je da se donese zakon kojim se zabranjuje nošenje, prisiljavanje ili nagovaranje žene da nosi zar ili feredžu. Islamska zajednica je imala afirmativan stav, jer se potvrdilo da sa stajališta vjere nije bilo prepreka za skidanje zara i feredže i da je više bilo riječi o običaju, a ne vjerskom nalogu. Zakon o zabrani nošenja zara i feredže se pozivao na Ustav NR BiH i Zakon o Prezidijumu Narodne skupštine NR BiH, a u članu 1 pisalo je sljedeće: „Izražavajući želje narodnih masa, radnih kolektiva i masovnih organizacija, a u cilju da se ukloni vjekovna oznaka podčinjenosti i kulturne zaostalosti žene muslimanke, da se olakša ženi muslimanki puno korištenje prava izvojevanih u Narodno–oslobodilačkoj borbi i socijalističkoj izgradnji zemlje i da joj se obezbjedi puna ravnopravnost i šire učešće u društvenom, kulturnom i privrednom životu zemlje zabranjuje se nošenje zara i feredže i svako pokrivanje lica žene.“ (Katz, 2011:152) Zar i feredža su bili odjevni predmeti, ali sa jakom simbolikom o statusu žene koji su ograničavali njeno djelovanje. Nova vlast se sa razlogom plašila da bi mogli predstavljati prepreku pri emancipaciji žena muslimanki, jer se to dešavalo vjekovima i godinama prije. Postojala je zabrana školovanja i aktivnosti žena u javnoj sferi.

Kazne za nepoštivanje zakona su bile do tri mjeseca zatvora ili novčana kazna do 20.000 dinara. Lišavanje slobode sa prinudnim radom do dvije godine ili novčana kazna do 50.000 dinara bila je predviđena za prisiljavanje žene da nosi tu odjeću ili za vršenje propagande.

Najznačajniju ulogu u propagiranju skidanja zara imale su članice AFŽ-a koje su trideset dana prije stupanja zakona na snagu obilazile ruralna područja u NR BiH i uticale na žene da se otkriju. AFŽ je preko svoje štampe širio svoje ideje. Prema podacima koje Sadmira Kotorić iznosi u svom magistarskom radu 2008. godine pod naslovom „Ženski prostor i muško vrijeme“ Sjećanje kao politička praksa–kako se ženska povijest upisivala u javni prostor grada Sarajeva“ u srezu Sarajevo broj žena koje su nosile zar iznosio je 3.744, zatim broj žena koje su skinule zar 3.562 i na kraju broj žena koje nisu skinule zar iznosio je 182.

Kako u urbanim tako i u ruralnim mjestima imali smo sličnu situaciju. Sreski odbor AFŽ-a Lopare je 22.8.1947. godine obavijestio Zemaljski odbor AFŽ-a da su nakon II Kongresa žena objašnjavali ženama zadatke Kongresa i Rezoluciju i da je došlo do sljedećih rezultata: na konferenciji u Humcima zar je skinulo 5 žena, u Čeliću na konferenciji 11 žena, u Teočaku 5 žena, u Koraju 40 žena i u Loparama 1 žena. Ukupno u tom srezu zar su skinule 62 žene. (ABHGOAFŽBiH/1947/803/1)

Slika 4 – Koliko je žena skinulo zar i feredžu u

Slika 5 - Skidanje zara u Sarajevu 1947. godine

sreskom odboru Lopare (ABHGOAFŽBiH/1947/803/1)

Neki od listova AFŽ-a koji su se razvili u periodu rata su bili: *Žena kroz borbu* i *Front slobode* (istočna Bosna), *Žena na putu slobode* i *Hercegovka* (Hercegovina) i *Nova žena*. Nakon rata AFŽ je dobio čvrstu strukturu na svim nivoima u državi (lokalnom, regionalnom, i pokrajinskom), a listovi koje su štampali u republičkim centrima i Vojvodini prenosili su političke poruke vodeći računa o razlikama svake republike. U Sarajevu je štampan list *Nova žena* od 1941. do 1977. godine.

Na radio Sarajevu je 29. 7. 1945. godine emitovana prva emisija za žene, a o tome je pisao i list *Sarajevski dnevnik* koji je izlazio od 1945. do 1946. godine. Kako je naveo *Sarajevski dnevnik* emisija je bila emitovana svake subote u 19:15h, a u svom sadržaju je imala kulturno–prosvjetne, političke i zabavne teme. Navelo se i da se *Sarajevska radio stanica* nadala da će pomoći kulturno–prosvjetnom i političkom razvoju žena i da bi bilo dobro organizovati zajednička slušanja emisije kako bi žene mogle svoje želje i mišljenja slati u radio stanicu.

Da bi žene mogle postati aktivne učesnice u ekonomskom i političkom životu države, bilo je prije svega važno izvršiti proces opismenjavanja. Da li se stanje po pitanju obrazovanja žena promijenilo u godinama nakon rata najbolje će se vidjeti kroz komparaciju sa periodom prije rata. Učešće žena na rukovodećim pozicijama u firmama nije bilo kako se očekivalo, što je

predstavljalo još jedan problem. Kako bi se vidjelo koliko je zaista žena bilo u kolektivima i na važnim funkcijama od ukupnog broja zaposlenih uzet će se za primjer dvije institucije, a u ovom slučaju će to biti Univerzitet u Sarajevu i Poljoprivredno-prehrambeni fakultet u Sarajevu.

4.1 Socijalno–ekonomski status žena

Svakodnevni život građana FNRJ/SFRJ zavisio je od političkih prilika toga vremena, pa tako i socijalno-ekonomski status žena. Socijalizam je uticao na ubrzanu emancipaciju žena, ali duboko ukorijenjen u odgojni proces patrijarhat je bio najveća prepreka ostvarivanja prava koje su žene po zakonu imale, ali i zaslužile svojim doprinosom razvoju socijalističkog društva, što je bio slučaj u FNRJ/SFRJ.

Za ekonomsku stabilnost i socijalnu sigurnost veoma je važno obrazovanje koje predstavlja osnovu za bilo koji daljnji oblik emancipacije žena. Uloga FNRJ/SFRJ u opismenjavanju i obrazovanju žena je bila od izuzetne važnosti jer prethodnim režimima, a naročito kolonijalnim to nije bilo važno, za što je najbolji primjer BiH pod upravom Austro–Ugarske. Općenito kolonijalnim vlastima nije bilo u interesu opismenjavanje naroda, što pokazuju i podaci koje je Dušanka Kovačević u knjizi „Žena–Proizvođač i upravljač“ (1963) navela, a to je da je 1910. godine od sedam godina pa više starosti bilo 177.168 ili 11,95% pismenih od cjelokupnog stanovništva, na 100 muškaraca bilo je pismenih 16,81%, a od 100 žena bilo je pismeno 6,54%. Kolonijalne vlasti svoj manjak interesovanja u opismenjavanju naroda pokazali su i u podršci konzervativnim muslimanskim poslanicima da se iz zakona izostave muslimanska ženska djeca. Konzervativci su smatrali da je ženi mjesto u kući i postojao je pogrdan naziv za žene koje su radile, a to je „fabrikuša“, koji se u patrijarhalnim krugovima zadržao mnogo godina poslije Drugog svjetskog rata.

Početak rata i povećano siromaštvo, žene su primorali da rade kako bi preživjele glad. Posebno je bio težak položaj muslimanki koje su tokom Drugog svjetskog rata morale prodavati stvari kako bi prehranile djecu. Ono što je bilo veoma iznenađujuće za cijelo društvo jeste da su se muslimanke vremenom počele priključivati socijalističkom pokretu, zbog mogućnosti koje im je nudio, kako navodi Dušanka Kovačević: „Ima još jedna vrlo interesantna ratna pojava, koja vrlo karakteristično crta duševni i uopšte kulturni nivo naše

žene. To je ona električna brzina kojom je veliki broj muslimanki grada Sarajeva stupio u socijalistički organizirani proletarijat. Socijalističke ideje, ideje nezadovoljnika sa društvenim poretom, bile su dakle prve, koje su bile u stanju da učine ono na oči nemoguće čudo: da muslimanka izađe u svijet. Možda je ta struja potekla od silne bijede, a možda i iz nemara i bezbrižnosti našeg duhovništva i prvaka, ali kad do pred rat mirna, kao srna plaha i stidljiva muslimanka, brižno sakriva lica i vanjštine, kada se, dakle, ta muslimanka baca u naručje socijalizmu, to znači da se iza njena vela zbija u duši takav preokret, koji niko od nas nije ni zapazio, a kojim niko ni danas ni iz daleka ne daje ove važnosti koja ga ide. U radničkom domu prestaje moć čaršije. Tu gospodare samo drugovi i drugarice, tu muslimanka sa svojim drugom zajedno sjedi za stolom, raspravlja, tu je žarište odakle će se iz mase muslimanskog naroda učiniti proletarijat u internacionalnom socijalističkom smislu.“ (Kovačević, 1963:9)

Razlog što se smatra čudom izlazak muslimanke u javnu sferu, njeno podržavanje i priključivanje socijalističkom pokretu jeste njen način života u odnosu na druge žene, jer su tradicije i običaji koji su se vjekovima prenosili bili toliko jaki da im nisu dozvoljavali da naprave promjenu u svom životu. Važno je da su se odlučile na prvi korak kako bi ravnopravno sa muškarcima odlučivale o važnim pitanjima za sve.

Nakon završetka rata pored obnove razorene zemlje, bilo je potrebno obnoviti razorene škole, izgraditi nove i obnoviti nastavni kadar. Ubrzo kreće i proces opismenjavanja stanovništva koji je bio neophodan, čemu svjedoče i podaci koji pokazuju da je u skupini stanovništva starosti 10 godina i više bilo 46,2% žena bez osnovne škole, četverogodišnju školu je imalo 54,2% žena, a osmogodišnju školu samo 2,8% žena.

AFŽ je provodio proces opismenjavanja po nalogu KPJ, a prva kampanja opismenjavanja je počela 1945. godine i procjenjuje se da se u godini 1946/1947. opismenilo 400.000 žena. Primjer koji oslikava stanje procesa opismenjavanja jeste sreski odbor AFŽ-a Lopare koji je Glavnom odboru AFŽ-a za BiH poslao 30.1.1947. godine pregled kulturno–prosvjetnog rada tog sreza za prethodnu odnosno 1946. godinu u kojoj je ukupno analfabetskih tečajeva za taj srez u toj godini bilo 88, broj žena koje su pohađale tečajeve je iznosio 274 i broj žena koje su uspješno završile te tečajeve je bio 34. (ABHGOAFŽBiH/1947/116/2) Ove kampanje su trajale do 1952. godine, a nakon rata u prvih pet godina od ukupnog broja opismenjenih 75% su bile žene. Vidimo da je AFŽ analfabetskim kursevima uspio ostvariti svoj cilj opismenjavanja, što nije moglo biti lako, jer su u najvećoj mjeri polaznici imali nedovršenu osnovnu školu ili nisu ni pohađali osnovnu školu.

Već 1959. godine se donosi Zakon o osnovnoj školi prema kojem je pohađanje škole obavezno za sve građane od 7 do 15 godine života. U knjizi *Zabilježene–Žene i javni život u*

Bosni i Hercegovini u 20. vijeku (2014) navode se podaci iz 1959. godine koji pokazuju da je više razrede pohađalo 64% muške djece i 37% ženske djece. Vidimo da je procenat ženske djece bez obzira na stupanje zakona na snagu bio duplo manji od muške djece, za što je razlog još uvijek patrijarhalni način razmišljanja.

Roditelji su svoje negodovanje prema zakonu pokazivali svakodnevnim kršenjem njegovih odredbi, nedopuštajući djeci da idu u školu posebno u ruralnim područjima gdje su im trebali kao radna snaga za obradu zemlje. Naravno, zakon je propisao i kazne za njegovo kršenje, a roditelji koji bi prekršili zakon bili bi poslani sucu za prekršaj i morali bi platiti kaznu od 500 novih dinara. To nije bio problem posebno za imućnije roditelje. Često su roditelji ometali ne samo nastavak školovanja djece, već i upis u prvi razred jer su donosili nalaze od ljekara da dijete nije sposobno da pohađa školu, zatim da je psihički bolesno, čak su konopcem mjerili udaljenost kuće od škole ako je postojala zakonska odredba o udaljenosti. Odbijali su kupovati školski pribor i prijetili su djeci da ne smiju dobiti veću ocjenu od jedinice. U nastavku će se prikazati komparacija između FNRJ i NR BiH u podacima o broju i procentu ženskog stanovništva 10 godina i više po pismenosti, prema istraživanju „Samoupravni i radni status žene u Bosni i Hercegovini (rezultati istraživanja)“ iz 1973. godine koje je sproveo Franjo Kožul:

Godina	FNRJ	NR BiH
1948: Ukupno nepismenih	6.554.121	981.741
Žene	2.256.279	582.348
% nepismenih žena	34,4	59,3
1953: Ukupno nepismenih	6.991.793	1.107.029
Žene	2.506.475	631.552
% nepismenih žena	35,8	57,0
1961: Ukupno nepismenih	7.581.157	1.235.982
Žene	2.185.575	590.301
% nepismenih žena	28,8	47,8

Tabela 3 – Prikaz komparacije podataka o broju i procentu ženskog stanovništva 10 godina i više po pismenosti između SFRJ i SRBiH

Iz tabele vidimo da je procenat nepismenih žena bio veći u NR BiH u prvim godinama nakon rata, nego u cjelokupnoj FNRJ, a razlog je što je nepismenost bila jedan od najvećih problema u bh društvu, posebno žena. Već nakon završenog procesa opismenjavanja 1952. godine na analfabetskim kursevima, vidimo da podaci iz 1953. godine pokazuju da je procenat nepismenih žena u NR BiH opao za 2%, dok se procenat nepismenih žena na području cjelokupne FNRJ povećao za više od 1%. Mnogo je bolja situacija nakon donošenja Zakona o osnovnoj školi kojim je obrazovanje postalo obavezno za sve građane, što nam pokazuju podaci da je 1961. godine procenat nepismenih žena na području FNRJ opao za skoro 10% od 1953. godine i da je procenat nepismenih žena u NR BiH opao također za 10% u odnosu na 1953. godinu. Izostajanje djece iz škole često se pravdalo izgovorom da su djeca nezainteresovana ili loš materijalni status, ali najveći problem je bio što su to u 95% slučajeva bila ženska djeca.

Prelaskom u srednjoškolsko obrazovanje i dalje su se javljali problemi, a neki od njih za žensku djecu su bili velika udaljenost škole od kuće, a da pritom nisu imale internate ili je smještaj u internatima bio skup. Žene su uglavnom završavale gimnazije, ekonomske škole, trgovačke, medicinske, ugostiteljske, administrativne, a najmanje tehničke škole. One koje su završile osmogodišnju školu ili su imale nedovršenu školu završavale su naknadno daktilografske kurseve. Nakon rata se osnivaju prosvjetno–domaćinski kursevi i niže domaćinske škole, a zatvaraju se ženske stručne i zanatske škole. Niže domaćinske škole i prosvjetno–domaćinski kursevi nisu ženama davali određenu kvalifikaciju, ali su im omogućavali da se zaposle u bolnicama, kuhinjama, dječjim domovima...

Zbog manjka učiteljskog kadra otvaraju se učiteljske domaćinske škole u Mostaru i Doboju. Polaznici ovih škola su se educirali za predavanje u nižim domaćinskim školama i za predavanje domaćinstva u osnovnim školama. Međutim, zbog predmeta poput kuhanje, ručni rad, šivanje, krojenje i slično najviše su se prijavljivale žene. Najviše je u učiteljskoj profesiji bilo žena, jer se smatralo da su odgoj i obrazovanje djece u sferi ženskog interesovanja i po prirodi im bliže. Zbog sve većeg prisustva žena kao učiteljica razvio se kult učiteljice kako je i pisao Gavriilo Subotić nekadašnji učitelj, djeca su učiteljice voljela i poštovala. Zakoni koji su doneseni nisu mogli preko noći promijeniti patrijarhalne stereotipe koji su u svijesti naroda postojali vjekovima i prenosili se sa generacije na generaciju.

Najveći broj nepismenih žena bio je na području BiH i Kosova čak 84%. Međutim, do 1970-ih se nepismenost ženske djece dosta smanjila što pokazuje podatak iz 1973. godine kada je od ukupnog broja nepismenih 672.000, bilo 19,93% žena starosti od 10 do 34 godine, što pokazuje znatan napredak, a povećao se i broj žena koje su završavale ne samo diplomske,

već i postdiplomske studije kako navodi Vida Tomšić: „Sve veći broj učenika, sada već oko 91%, posle završene osnovne škole nastavlja školovanje u školama drugog stepena. Broj devojčica u srednjim školama povećao se od 1946. do 1976. godine 10 puta, tako da su 1976. godine u ukupnom broju učenika srednjih škola učenice već bile zastupljene s oko 46%. I na fakultetima i drugim visokim i višim školama broj žena je u konstantnom porastu, tako da su već 41% svih studenata žene. U periodu od 1945. do 1977. godine na fakultetima, visokim i višim školama diplomirale su 239.194 žene (36,5% svih diplomiranih), od 1962. do 1974. godine stepen magistra je steklo 2.908 žena (23,5%).“ (Tomšić, 1981:114) Žene ne samo da su se opismenile i završavale osnovne škole, već su se nakon završetka srednje škole odlučivale za nastavak svog obrazovanja upisujući fakultete i postdiplomske studije, što pokazuje da je učešće žena kao učenica i studentica u obrazovnom procesu polako postajala prihvaćena stvarnost i svakodnevnica. Od fakulteta djevojke su najviše upisivale filozofiju, pravo, političke nauke, medicinu, pedagogiju, ekonomiju, a najmanje tehničke nauke. U SR BiH od ukupnog broja studenata koji su diplomirali 1967. godine blizu četvrtine su bile žene tačnije 721 odnosno 23%.

Žene bez stručnih kvalifikacija su se mogle obrazovati u školama za obrazovanje odraslih. To su posebne škole za odrasle, zatim večernja odjeljenja pri redovnim školama, radnički i narodni univerziteti, dopisni kursevi, zatim centri obrazovanja radnika u radnim organizacijama. U nastavku ćemo vidjeti sliku žena u školama.

Slika 6 – Fotografija žena na kursivima opismenjavanja nakon Drugog svjetskog rata

Veoma je važan podatak koliko je žena završilo tečajeve i seminare na narodnim univerzitetima u NR BiH/SR BiH od 1962. do 1969. godine što najbolje pokazuju podaci iz istraživanja Franje Kožula „Samoupravni i radni status žene u Bosni i Hercegovini (rezultati istraživanja)“ iz 1973. godine, zbog velikog broja nepismenog stanovništva:

Godine	Seminari i tečajevi	Upisani slušaoci	Slušaoci koji su završili seminare i tečajeve		Procenat žena (%)
			Ukupno	Ženski	
1962/63	767	37.711	35.295	8.287	23,4%
1963/64	804	41.101	38.174	10.983	28,8%
1964/65	804	26.180	24.763	7.690	31%
1965/66	828	35.365	33.060	8.295	25%
1966/67	515	21.701	20.112	5.925	30%
1967/68	627	24.655	22.343	7.620	34%
1968/69	692	29.698	28.336	10.436	37%

Tabela 4 – Prikaz koliko je žena završilo tečajeve i seminare na narodnim univerzitetima u SR BiH od 1962. do 1969.

Iz tabele vidimo da je procentualno veći broj žena završio 1969. godine, nego 1962. godine, iako je ukupan broj onih koji su završili tečajeve bio veći 1962. godine. Možemo zaključiti da se i u SR BiH dogodio značajan napredak u opismenjavanju žena i buđenju njihove zainteresiranosti da participiraju na tečajevima i seminarima.

Odnosi unutar porodice bili su regulisani zakonima, a jedan od primjera je pravo na razvod braka gdje je važno spomenuti podatke o brakorazvodnim parnicama i kako navodi Nermina Traljić da se na području Sarajeva u sudu 1946. godine u 322 slučaja kao tužioc pojavljuje muž, dok se žena kao tužioc pojavljuje 270 puta. Razlog za brojčanu razliku u korist muškaraca jesu ekonomske prilike, strah od gubitka starateljstva nad djecom, strah da neće moći izdržavati djecu bez muževe finansijske pomoći, zatim shvatanje da je razvod braka za ženu sramota. Jedan od razloga za razvod braka od strane muškarca je nemogućnost imanja djece za što se krivilo ženu.

Žene su u bračnu zajednicu ulazile iz različitih razloga, neke od njih nisu same birale bračnog partnera umjesto njih su to radili roditelji, zatim žene su se udavale i iz ekonomskih razloga kako bi se suprug brinuo o njima. Za opstanak braka najviše su zaslužne žene koje su podnosile teret i trpjele nasilje i uvrede od strane supruga.

Nakon Drugog svjetskog rata FNRJ osim Ustava donosi i zakone o braku, starateljstvu, usvajanju, čime pokazuje poseban društveni interes za zaštitu braka i porodice. Ukinuta je crkvena jurisdikcija koja je imala važnu ulogu u periodu prije rata. Zakonom je regulisana potpuna ravnopravnost žene i muškarca u bračnim i porodičnim odnosima, jednaka prava, izjednačavanje bračne i vanbračne djece, mogućnost raskida braka od strane muža ili žene. U Osnovnom zakonu o braku (1946.), s izmjenama i dopunama iz 1965. godine o pravima i dužnostima bračnih drugova u članovima od 3 do 6 navodi se da su muž i žena u braku ravnopravni i da se moraju međusobno pomagati, zatim da imaju jednaka prava i dužnosti prema djeci i da o domaćinstvu odlučuju zajednički, da je svaki bračni drug nezavisan u izboru zanimanja. U zakonima su se muškarci i žene izjednačavali i smatrali ravnopravnim, međutim, znamo da u praksi nije bilo tako, a posebno u porodici i braku, gdje su još uvijek vladale rodno podijeljene uloge gdje žena ne samo da nije bila ravnopravna u odlučivanju o domaćinstvu, već je bilo primjera gdje su muž i ostali muški članovi porodice ženama branili da se školuju i da rade.

Tražila su se uvijek nova pravna rješenja kako bi se došlo do ravnopravnosti. Neka od rješenja su bila Zakon o legalizaciji abortusa, Zakon o ličnoj karti gdje se više ne nalazi očevo ime da se ne bi diskriminirala vanbračna djeca, Zakon o imenu i sloboda izbora porodičnog imena supružnika.

Stupanjem na snagu Ustava 1974. godine republike i pokrajine su usvojile svoje zakone držeći se ustavnih principa. Po Ustavu FNRJ iz 1946. godine brak je kao osnova porodice bio pod zaštitom države, međutim Ustavom SFRJ iz 1974. godine navodi se da su brak i porodica uređeni zakonom, da je porodica pod društvenom zaštitom. Važno je naglasiti da po članu 188 ovog Ustava majka i dijete imaju posebnu društvenu zaštitu. Žena više nije bila samo majka i supruga, već je bila ekonomski nezavisna i činilac društvene privrede koji doprinosi kućnom budžetu i stječe znanja i vještine izvan kuće. Žene su i dalje u društvu, a naročito porodici bile nepoštivane i zapostavljane. U ovom Ustavu iz 1974. godine SFRJ je učinila abortus legalnim, iako se to pravo nije eksplicitno navelo kao ni riječ abortus, ipak je u članu 191 dato pravo svakom čovjeku da slobodno odlučuje o rađanju djece. I da se ovo pravo može ograničiti ako je u pitanju zdravlje.

Broj zaposlenih žena se povećavao, a vlasti su osmislile politiku razvoja dijelova koji su bili nerazvijeni. Proces decentralizacije je uticao da se razviju opštine. Najviše su se u industriju zapošljavale žene koje su iz ruralnih područja dolazile u gradove, a manje one koje su već tu živjele. Tradicionalna shvatanja po kojima je ženi mjesto u kući su prije prevaziđena kod ljudi

koji su dolazili iz ruralnih područja jer su se prilagodili da žena radi i doprinosi kućnom budžetu, nego što je to bio slučaj sa ljudima koji su se smatrali starosjediocima u gradovima.

Važan nam je prvi Ustav FNRJ koji je garantovao ravnopravnost žene radnice i službenice, jer su se odredbe iz Ustava FNRJ prenosile na Ustave republika. U nastavku ću prikazati sliku Božidarke Damjanović koja je bila poslanica u Narodnoj skupštini kako potpisuje Ustav FNRJ kojim se stvorila zajednica naroda jednakih u svojim pravima.

Slika 7 – Božidarka Damjanović potpisuje Ustav FNRJ

Prema podacima iz knjige „Žena–proizvođač i upravljač“ (2014) navodi se da je u periodu od 1952. do 1961. godine procenat zaposlenih žena od ukupnog broja zaposlenih u društvenom sektoru iznosio je 20,5%, razlog tome je kako se navodi u strukturi privrede od metalurgije, rudarstva, drvne industrije i drugo. U BiH je mnogo brže išlo zapošljavanje žena, nego njihovo kvalifikovanje i obrazovanje. Prema anketama Saveznog zavoda za statistiku u ukupnom broju radnica u BiH nekvalifikovane radnice su učestvovala sa 47,7%. Godišnja stopa rasta zapošljavanja žena je bila 6%, što je više i od ukupne stope zaposlenosti koja je iznosila 4,5%. Stopa zaposlenosti se razlikovala po republikama i pokrajinama, zavisno od njihove ekonomske razvijenosti. Zaposlenost za žene nije predstavljala samo ekonomsku nezavisnost već je predstavljala izraz kreativnosti u radu, da se predstavi kao ličnost i da postane samoupravljač. S obzirom na to da je nakon Drugog svjetskog rata tadašnji jugoslovenski sistem bio veoma povezan sa sovjetskim sistemom, uvodi se petogodišnji plan u kojem se razvoj teške industrije definisao kao važan za oporavak i napredak države, što je dovelo do toga da su se žene osposobljavale za različita zanimanja i radna mjesta. Međutim,

bez obzira na to što su se žene osposobljavale za mnoga zanimanja i dalje je postojalo mišljenje da žene nisu dovoljno kvalifikovane za određena zanimanja što će ostati prisutno i u narednim decenijama. Od 600 zanimanja koja su bila na raspolaganju 1950. godine postojala su samo 62 zanimanja u kojima se žene nisu uopšte pojavljivale. To su bila ona zanimanja koja su pri poslu tražila veću fizičku snagu ili se posao obavljao u teškim uslovima. Dobar prikaz podataka u kojim su djelatnostima žene bile najviše zastupljene dala je Zlata Grebo: „Činjenica da je u Jugoslaviji već sada u društvenom sektoru zaposleno više od milion žena, što predstavlja preko 30% od ukupno zaposlenih u industriji i društvenim službama ili četvrtine zaposlenih u privredi (25,3%), a više od polovine u neprivrednim djelatnostima (53,3%), da one u nekim područjima sačinjavaju i više od polovine ukupno zaposlenih (industrija tekstila 65%, industrija duhana 50%, obrazovne djelatnosti 52,6%, zdravstvo 66,6%, socijalna zaštita 70,2%, finansije i osiguranje 61%, daje posebnu vrijednost ocjeni šta smo postigli i pitanju kolika je snaga samoupravnog glasa tog ne malog kontigenta samoupravljača u zemlji.“ (Grebo, 1969:71-72) Podaci pokazuju da su žene bile prisutne u industriji, ali ne i u granama industrije koje su zahtijevale fizički jaču radnu snagu, već u tekstilnoj i industriji duhana, kao i u zanimanjima koja su se smatrala po prirodi bliža ženama, poput brige o drugima i skrbi. Procentualno mali broj žena, ali vrijedan pomena, se zapošljavao u zanimanjima koja nisu bila kako se smatralo tipično „ženska“, a to su elektroindustrija i hemijska industrija.

Zakonom je bilo regulisano da plate i nagrade budu iste za muškarce i žene, međutim u praksi naknade koje su žene dobivale su bile manje od naknada njihovih muških kolega. Kao razlog za to se navodilo da su žene manje kvalifikovane, a u slučajevima gdje bi imale iste kvalifikacije kao i muškarci navodilo se da se ženama ipak ne dodjeljuju složeniji poslovi. Tokom 1970-ih i 1980-ih žene su se kvalifikovale, ali su još uvijek bile neadekvatno profesionalno osposobljene. Žene su u slučaju da nisu mogle pronaći zaposlenje u svojoj zemlji odlazile u inostranstvo i Vida Tomšić (1981) navodi da je 1971. godine na privremenom radu u inostranstvu od 672.000 Jugoslovena bilo 210.000 žena. Tamo gdje je stopa zaposlenosti bila viša, više je i žena odlazilo u inostranstvo.

Prema istraživanju provedenom 1980. godine od ukupnog broja zaposlenih u socijalnim službama 80% bile su žene, a 75% je bilo medicinskih službenica. Veliki broj žena je radio u školama, hotelijerstvu, turizmu dok je veoma malo bilo žena koje su bile novinarke, sutkinje, profesorice. Prema popisu stanovništva iz 1971. godine Savezni zavod za statistiku je iznio podatke po kojima su žene činile 36% aktivnog stanovništva.

Nakon rata broj zaposlenih žena se povećao do devet puta. U godinama od 1970. do 1974. bilo je 49,4% zaposlenih žena od ukupnog broja zaposlenih. Već 1978. procenat zaposlenih žena je iznosio 34,7% od ukupnog broja zaposlenih. Početkom 1980-ih procenat zaposlenih žena povećao se na 50% od ukupnog broja ženske populacije. Osim podataka koji pokazuju koliko su žene bile zastupljene kao obična radna snaga, važno je navesti koliko je žena bilo predsjednica radničkih savjeta, koliko ih je bilo predsjednica upravnih odbora i koliko ih je bilo na čelu preduzeća od 1964. do 1968. prema podacima Amile Taljanović, a koji su navedeni u knjizi *Zabilježene—Žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. Vijeku* (2014):

Predsjednici radničkih savjeta	Ukupno	Žena	Procenti (%)
1964	1.055	48	4,54%
1965	1.022	39	3,82%
1966	1.071	48	4,48%
1968	856	23	2,69%

Tabela 5 – Prikaz koliko je žena bilo zastupljeno na poziciji Predsjednika radničkih savjeta od 1964. do 1968.

Predsjednici upravnih odbora	Ukupno	Žene	Procenti (%)
1964	1.055	67	6,35%
1965	1.022	67	6,56%
1966	1.071	76	7,09%
1968	1.054	71	6,74%

Tabela 6 – Prikaz koliko je žena bilo zastupljeno na poziciji Predsjednika upravnih odbora od 1964. do 1968.

Direktori preduzeća	Ukupno	Žene	Procenti (%)
1964	1.055	3	0,28%
1965	1.022	4	0,39%
1966	1.071	5	0,47%
1968	1.054	12	1,14%

Tabela 7 – Prikaz koliko je žena bilo zastupljeno na poziciji direktora preduzeća od 1964. do 1968.

Za period od 1964. do 1968. godine najviše je žena bilo predsjednica radničkih savjeta 1964. godine, a najviše žena koje su bile predsjednice upravnih odbora bilo je 1966. godine. Žene su bile veoma malo zastupljene na pozicijama direktora preduzeća, a u ovom periodu od 1964. do 1968. godine najviše ih je bilo 1968. godine i to samo 1,14%. Žene su na rukovodećim

pozicijama napredovale, ali veoma sporo i to su bili pojedinačni primjeri. Tokom 1970-ih je američki list *Wall street Journal* uveo termin koji objašnjava sporo napredovanje žena na menadžerskim pozicijama i to je pojam poznat kao efekt staklenog plafona. Ovim pojmom se željelo slikovito objasniti i opisati nevidljivu barijeru predrasuda koja je sputavala participaciju žena na rukovodećim funkcijama. Evidentno je da su historijski i kulturološki aspekti u FNRJ/SFRJ i NR BiH/SR BiH uticali na nejednakost koja je i dalje postojala između muškaraca i žena, posebno u ekonomskoj sferi. Međutim, postojali su pojedinačni slučajevi kao što je navedeno, a neke od žena koje su ostale zapamćene na poziciji direktora preduzeća su bile: Bosiljka Krajačić „Jugoslovenska knjiga“, Maca Ninić „Žena i dom“, Dobrila Ilić „Beograd film“, Divna Horvat „Šik“, Vanda Novosel „Jugoslavija“ izdavačka kuća, Ljubica Aržišnik fabrika „Duga“, Rejhana Maslo „Biblioteka Sarajeva“, Jelena Jelkić preduzeće „Šumadija“, Sofija Kosovac OŠ „Miljenko Cvitković“ Sarajevo i druge. Ustanove i preduzeća na čijem su čelu bile žene poslovali su veoma pozitivno. Iako su pretežno bile majke i imale obaveze izvan radnog mjesta, aktivan rad ustanova i preduzeća kojima su rukovodile, bio je dokaz da su žene bile u potpunosti spremne preuzeti odgovornost i aktivno pomoći razvoju države i društva. Zatim Vida Tomašić je u svojoj knjizi „Žena u razvoju socijalističke samoupravne Jugoslavije“ iz 1981. godine dala podatke koliko je žena bilo u organima samoupravljanja u ustanovama društvenih službi iz 1970. godine:

Ustanova	Članovi savjeta		Procenti (%)	Članovi upravnih odbora		Procenti (%)
	Ukupno	Žene	Žene	Ukupno	Žene	Žene
Muzeji, arhivi, zbirke i galerije	473	159	33,62%	76	32	42,11%
Radnički i narodni univerziteti	1.387	386	27,83%	162	47	29,01%
Biblioteke i čitaonice	658	310	47,11%	55	40	72,73%
Pozorišta, filharmonije i ansambli narodnih igara	266	85	31,95%	71	21	39,58%
Domovi kulture	188	79	42,02%	24	8	33,33%
Radio i TV	75	15	20%	14	2	14,29%
Ostale ustanove	365	62	16,99%	59	7	11,86%
Zdravstvene ustanove	3.497	1307	37,37%	921	307	33,33%

Tabela 8 – Prikaz koliko je žena bilo u organima samoupravljanja u ustanovama društvenih službi 1970. godine

Žene su bile članice savjeta najviše u bibliotekama i čitaonicama, zatim domovima kulture, zdravstvenim ustanovama, a dosta manje u drugim ustanovama. Kao članice upravnih odbora najviše su bile zastupljene u bibliotekama i čitaonicama, zatim muzeji, arhivi, zbirke i galerije, pozorišta, filharmonije i ansambli narodnih igara. Evidentna je veća zastupljenost žena u određenim profesijama i institucijama. Također, radi se o ustanovama koje nisu profitabilne i gdje ne postoji ekonomska moć što je još jedan od pokazatelja nadmoći muškaraca.

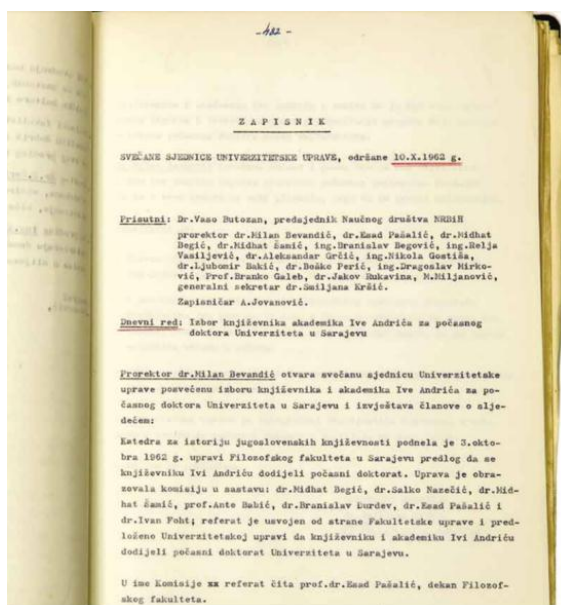
Veliki problem pri zapošljavanju bila je preopterećenost poslovima, jer su pored obaveza koje su imale na radnom mjestu imale obaveze i kod kuće. Irena Stiver je smatrala da se ne može napraviti napredak ako jedna žena sabotira drugu i navela je da su same žene smatrale da ženin uspjeh na poslu udaljava ženu i od muškaraca, od drugih žena i da ugrožava njen privatni život. Za žene se smatralo da su zamjena na radnim mjestima gdje nema muške radne snage koja je najviše bila u politici i drugim profesijama.

Žene su svoj doprinos dale u nauci, kulturi, umjetnosti... Jedna od najvažnijih naučnih institucija jeste Univerzitet u Sarajevu koji je razvio svoju naučnu djelatnost, u početku na radu Zemaljskog muzeja i Balkanološkog instituta, zatim fakulteti, a pored fakulteta osnovani su i naučni instituti koji su bile organizacione jedinice za pojedine oblasti u nauci. Naučno društvo BiH osnovano je 1951. godine sa ciljem da unaprijedi naučni kadar i širi naučnu djelatnost. Na temeljima Naučnog društva osnovana je ANUBiH 1966., međutim, među predsjednicima ANUBiH nije bilo žena. Iako su žene bile manje zastupljene na rukovodećim mjestima i dalje su kroz svoje obrazovanje, usavršavanje i dostignuća na polju nauke dokazivale da su sposobne i spremne za veoma odgovorne i važne funkcije. Žene su bile i univerzitetske profesorice koje su pored edukacije mnogih generacija doprinijele i u osnivanju određenih fakulteta i katedri na fakultetima. Bile su prisutne u gotovo svima naukama od prirodnih, društvenih, humanističkih, medicinskih, a neke od njih su: Vera Šnajder, Mirjana Vuković, Smilja Mučibabić, Jelena Đorđević, Zulejka Popović, Jela Grujić Vasić, Herta Kuna, Zlata Grebo, Sana Salahović, Olga Vidović, Adila Pašalić Kreso i mnoge druge. U nastavku će se napraviti prikaz prisutnosti žena na važnim pozicijama u Univerzitetu u Sarajevu i Poljoprivredno–prehrambenom fakultetu Univerziteta u Sarajevu, na čijim ćemo primjerima vidjeti kolika je bila disproporcionalnost u zastupljenosti žena na važnim funkcijama:

U periodu od 2.12.1949. godine kada je izabran prvi rektor Univerziteta u Sarajevu dr. Vaso Butozan do 1991. godine 11 muškaraca je bilo na mjestu rektora i nijedna žena. Kada je riječ o poziciji prorektora na Univerzitetu u Sarajevu u periodu od 1949. do 1988. godine bila su 34

muškarca i 6 žena, što je 15% žena. Važno je napomenuti da od 1949. do 1965. godine nije bila nijedna žena na mjestu prorektora, da bi prva žena na toj poziciji bila dr. Smilja Mučibabić kao redovna profesorica Prirodno–matematičkog fakulteta u periodu 1965/66–1968/69.

Od kraja 1970-ih i početka 1980-ih počinje sve veće prisustvo žena na mjestu prorektora. Pored dr. Smilje Mučibabić na mjestu prorektora su bile i druge žene: Đenana Muminović kao studentica Elektrotehničkog fakulteta u godini 1978/79., zatim Irena Ključević studentica Medicinskog fakulteta u godini 1979/80., dr. Olga Vidović redovna profesorica Poljoprivrednog fakulteta 1981/82-1985/86., Aida Semić studentica Veterinarskog fakulteta u periodu 1985/86–1987/88. i dr. Hanifa Kapidžić–Osmanagić redovna profesorica Filozofskog fakulteta u periodu 1985/86–1987/88. Na poziciji generalnog sekretara Univerziteta u Sarajevu u periodu od 1949. do 1989. godine od tri sekretara koliko ih je za sve to vrijeme bilo na toj funkciji bila su 2 muškarca i 1 žena, tačnije zastupljenost žena je bila 33%. Jedina žena na poziciji generalnog sekretara Univerziteta u Sarajevu je bila dr. Smiljana Kršić u periodu 1949/50–1963/64. Kao dokaz slabe zastupljenosti žena na važnim pozicijama u Univerzitetu u Sarajevu pokazuje i zapisnik sa svečane sjednice Univerzitetske uprave 10.10.1962. godine kad je bila prisutna samo jedna žena i to tadašnji generalni sekretar dr. Smiljana Kršić:

Slika 8 – Zapisnik sa svečane sjednice Univerzitetske uprave Univerziteta u Sarajevu 10.10.1962. godine na kojem se vidi da je sjednici prisustvovala samo jedna žena

Još jedan od primjera disproporcionalnosti ogledalo se u sastavu jedne od članica Univerziteta u Sarajevu. Poljoprivredno–prehrambeni fakultet u Sarajevu je osnovan 1940. godine pod nazivom Poljoprivredno–šumarski fakultet u Sarajevu kao zaseban fakultet Univerziteta u Beogradu. Prvi je dekan bio dr. Stanoje Nedeljković, a i među prodekanima i profesorima nije bilo žena. U periodu od 1948. do 1992. godine bilo je 30 dekana i 47 prodekana. Od 1948. do 1959. godine na mjestu dekana tada Poljoprivredno–šumarskog fakulteta nije bila nijedna žena, kao ni na mjestu prodekana. Nakon razdvajanja Poljoprivrednog i Šumarskog fakulteta 1958. godine, na mjestu dekana su do 1992. godine bile dvije žene, a na mjestu prodekana tri. U periodu 1977/78. i 1978/79. dekanesa je bila dr. Olga Vidović i druga dekanesa koja je bila u periodu 1983/84. i 1984/85. je bila dr. Natalija Dozet. Na mjestu jednog od prodekana je u periodu 1971/72. i 1972/73. bila dr. Natalija Dozet, zatim u periodu 1983/84. i 1984/85. jedna od prodekana je bila dr. Dženana Bisić–Hajro i u periodu 1987/88., 1988/89. i 1991/92. jedna od prodekana je bila Tatjana Ljujić–Mijatović. Podaci pokazuju da su u periodu 1948. do 1992. godina od ukupno 30 dekana samo dvije žene bile dekanese odnosno u procentima 6,6%, a od ukupno 47 prodekana za isti period bile su tri žene na toj poziciji odnosno 6,4%.

Žene su dale veliki doprinos radu Univerziteta u Sarajevu i važno je spomenuti i podsjetiti se na rad Vere Šnajder, Zlate Grebo i Razije Lagumdžija.

Vera Šnajder (1904–1974.) bila je naučnica i matematičarka. Za vrijeme boravka na Institutu Henri Poincaré u Parizu na usavršavanju objavljuje svoj prvi naučni rad koji je ujedno i prvi naučni rad iz oblasti matematike u BiH. Bila je jedan od osnivača Filozofskog fakulteta u Sarajevu, kao i prva žena dekanesa na području SFRJ u periodu 1951/52. i 1958/59. U akademskim godinama 1952/53., 1957/58. i 1958/59. je bila prodekanesa Filozofskog fakulteta. Pored toga je bila organizatorica Četvrtog kongresa matematičara, fizičara i astronoma Jugoslavije koji je održan u Sarajevu 1965. godine i predsjednica Društva matematičara, fizičara i astronoma BiH.

Zlata Grebo (1922.–2019.) bila je naučnica i profesorica iz oblasti sociologije i demografije. Bavila se područjima koja su bila vezana za demografske politike i ulogu žena u razvoju društva. Veliki je doprinos dala u Saveznom zavodu za statistiku kada je za popis stanovništva 1971. godine učestvovala na pripremi metodologije. Veoma je važno istaći da je bila prva i jedina do danas dekanesa Fakulteta političkih nauka u Sarajevu od 1975. do 1977. godine, kao i član Savjeta Univerziteta. Najpoznatiji radovi bili su: Čovjek, rađanje i društvo (1975.), Materinstvo i rad–stvarna ili prividna dilema u porodici zaposlene žene (1975.), Ravnopravnost žena–dio borbe za socijalističko društvo (1969.) i Želje i strahovanja jugoslovenske žene (1965.).

Razija Lagumdžija (1925.–1995.) je bila prva dekanesa Akademije scenskih umjetnosti u periodu osnivanja i u naredna dva mandata od 1981. do 1986. godine, a bila je dekanesa i na Pedagoškom fakultetu. Nagrada koja se dodjeljuje od 2001. godine nastavnicima i saradnicima Akademije za najuspješnije rezultate u nastavi, umjetnosti i nauci nosi ime Razije Lagumdžije.

Žena pisac nije bila nova profesija na ovom području jer su i prije rata žene pisale knjige koje su bile čitane. U krugu muškaraca nije prihvaćeno da se žene bave književnošću, ali bez obzira na stereotipe stvarale su. Žene su kroz književnost na ovim prostorima kako bi stvorile nove poetike i sopstvena književna iskustva propitivale svjetsku i domaću književnost i tradiciju, a također su dale doprinos u uspostavi emancipatorske politike u književnosti. Važne autorice u ovom periodu su: Dara Sekulić, Bisera Alikadić, Nasiha Kapidžić–Hadžić, Vojka Đikić, Marina Trumić, Jasmina Musabegović, Jozefina Dautbegović i Mubera Pašić. Pored njih se javljaju i Razija Handžić, Ajša Zahirović i Melika Salihbegović. Neke su autorice nastavile pisati i nakon raspada SFRJ.

Filmska industrija je kroz filmove i serije prikazivala žene kao žrtve, bespomoćne, nemoralne i neravnopravne muškarcu koji je uvijek imao dominantnu ulogu. Bez obzira na uloge koje su dodjeljivane ženama, one su otvarale katedre za filmsku režiju, pozorišnu režiju, zatim pozorišta poput Pozorišta mladih (1950.), Kamernog teatra '55 (1955.)... Žene su dale svoj doprinos i unutar ove sfere kao autorice, kostimografkinje, teoretičarke pozorišta i rediteljice. Neke od njih su: Helena Uhlik Horvat, Olga Babić, Hela Volfart Kojović, Gordana Muzaferija i mnoge druge.

Dubravka Ugrešić smatra da su jugoslovenske filmove 1950-ih radili muškarci reditelji i da se tu vidi istina o slici koju jugoslovenski muškarac ima o ženi, jer se stalno prikazuje jedan te isti ženski lik. Žene su predstavljane kao pasivne, emotivno krhke, zavodnice, koje moraju biti u sjeni muškarca, često se koristila dihotomija za žene da su ili moralne ili nemoralne, ili smjerne ili zavodljive. Ovo su primjeri tradicionalnog, patrijarhalnog shvatanja uloge žene koja se odnosila na to kako muškarac doživljava ženu. U periodu 1980-ih dolazi do ekspanzije jugoslovenske kinematografije, a pojavljuje se i prvi film koji je režirala žena i to je film *Prkosna delta* (1980.) rediteljice Vesne Ljubić. Važno je spomenuti još i rediteljicu Mirjanu Zoranović, scenaristicu Zlatu Kurt, te najznačajnije bh. glumice: Nadu Đurevsku (1952.–2017.), Ines Fančović (1925.–2011.), Semku Sokolović–Bertok (1935. 2008.) i Jasnu Diklić (1946.).

Žene su doprinos dale i u likovnoj umjetnosti, a najznačajnije su bile: Radmila Jovandić Đapić, Nada Pivac, Emira Turnadžić, Rajka Merćep, Lujza Kuzmić Mijić, Memnuna Vila Bogdanić.

Emancipacija žena u Jugoslaviji tokom Drugog svjetskog rata i nakon njega osnažena je djelovanjem AFŽ-a. Zahvaljujući tome neke od njih su dobile priliku participirati u javnim poslovima i obavljati važne funkcije. Brojnost i pravo glasa ženi je dodijelilo ulogu važnog faktora u političkom životu, ali njena participacija procentualno nije bila značajna čemu opet možemo „zahvaliti“ predrasudama duboko ukorijenjenim u patrijarhalnom odgoju.

4.2 Politička participacija žena u javnim poslovima

Iako su političke okolnosti država koje su ušle u sastav FNRJ/SFRJ prije njihovog ulaska u tu državnu zajednicu bile različite, jer su neke imale nezavisnost dok su druge bile pod upravom većih carstava, prava žena su i dalje bila veoma zapostavljena. Jedan od primjera je BiH pod upravom Austro-Ugarske gdje su određene skupine povlašćenih žena imale pravo glasa, tačnije posredno pravo glasa o kojem je već bilo riječi i koje je bilo važna politička tema tokom 1930-ih „...ali je izostalo njegovo uvrštavanje u Ustav Kraljevine Jugoslavije 1931. godine, mada je bilo nagoviješteno Ustavom iz 1921., kada je biračko pravo garantirano svakom građaninu koji je navršio 21 godinu života, a za žene je tada rečeno da će se zakonom riješiti pravo glasa. Prema tome, žene Jugoslavije morale su pričekati završetak Drugog svjetskog rata da bi dobile mogućnost izlaska na izbore.“ (Katz, 2011:137) Vidimo da se žensko pitanje nije smatralo toliko važnim, o pravima se samo govorilo, ali je sve na tome i završavalo. Arnautović u knjizi „Političko predstavljanje i izborni sistem u BiH u XX stoljeću“ (2009) navodi da iako su neki poslanici već 1922. godine u Kraljevini SHS tražili da žena dobije pravo glasa, predsjednik Ustavotvorne Skupštine je digao ruku protiv toga i tražio da njegov nacrt bude prihvaćen. Razlozi za to su bili kako navodi strah da biračko pravo ne bude razlog nesloge u porodici, da žena ne bi bila zadovoljna samo sa biračkim pravom već da bi htjela učestvovati na tribinama, predizbornim kampanjama i da bi se udaljila od kuće. Mnogi autori navode, a među njima i Suad Arnautović da su žene u Jugoslaviji dobile pravo da glasaju već od 1941., kada su se birali NOO i kada je Septembarskim propisima doneseno da aktivno biračko pravo imaju svi punoljetni građani, bez obzira na pol, vjeru i nacionalnost. Ženama je aktivno i pasivno biračko pravo potvrđeno u dokumentu Zadaci i ustrojstvo NOO. Boreći se za svoja prava, žene su ujedno postale i važan faktor u obnovi. Vodeću ulogu u

okupljanju žena i njihovom aktivnom učešću, posebno u predizbornim kampanjama i aktivnostima, imao je AFŽ. Lydia Sklevicky pravi razliku između dvije ratne faze organizacije AFŽ-a.

Prva koja je trajala od 1942. do 1943. predstavlja autonomiju AFŽ-a kroz NOP, a druga faza traje od 1944. do 1945. i to je faza transmisije i submisije. U prvoj fazi AFŽ je bio pod uticajem Partije kako se navodi u Direktivnom pismu CK KPJ i da su partijske organizacije dužne da pomognu, ali da AFŽ zadržava svoju samostalnost.

Međutim, najveći problem za AFŽ i njegove članice počinje već od Trećeg kongresa 1950. godine kada se njegova uloga i dalje postojanje željelo obesmisлити tako što se raspravljalo o aktivizmu u AFŽ-u kojem je dodijeljen neprofesionalni karakter i učešće žena je postalo dobrovoljno. Ključna odluka za budućnost AFŽ-a je donesena na Četvrtom kongresu 1953. godine kada je donesen zaključak da je razvoj AFŽ-a kao jedine ženske organizacije ispunio svoju svrhu, ali da se politička aktivnost žena mora organizovati kroz sve društvene i političke organizacije.

Reakcije žena na ukidanje jedne od njihovih najvažnijih organizacija nisu bile pozitivne, čemu je svjedočila Neda Božović koja je bila funkcionerka KPJ i sutkinja Ustavnog suda Srbije posjetila je jedno selo u BiH gdje je saznala: „...da je to bio kaos, da su žene bile toliko besne i žalosne kada je AFŽ ukinut, i rekle joj: Ukinuli ste nam afižu, naši muškarci svugde mogu da idu, i u lov i u kafanu, a to je bilo jedino mesto na koje smo mi mogle da idemo i gde oni nisu smeli da nam zabrane. I to ste nam ukinuli.“ (Đokanović, Dračo i Delić, 2014:122) Muškarci nisu imali pravo ženama da zabrane da idu na sastanke AFŽ-a, jer je po statutu bio dio NF-a, a žene su prisustvujući ovim sjednicama mogle da se osjećaju sigurno, da slobodno razmjenjuju mišljenja, da se obrazuju i imale su političko djelovanje. Gašenje AFŽ-a tri godine najbolji je pokazatelj koliko je ta organizacija bila masovna i jaka. AFŽ je bio pokretačka snaga žena nakon rata, kada su za obnovu zemlje bile potrebne i žene kao radna snaga, osnažio je žene kroz svoje programe opismenjavanja i obrazovanja.

Brzi razvoj AFŽ-a je doveo do toga da se žene brže osamostaljuju i izdvajaju iz zajedničkih organizacija politike. Ti problemi su bili aktuelni i u periodu rata, ali i nakon oslobođenja jer je glavno pitanje bilo organizacija i rad AFŽ-a kao masovne organizacije koja bi otvarala put ženama za aktivnost u NF-u, sindikatima i društvu. Žene su se organizirale za pitanja koja se njih lično tiču, tako su se razna ženska društva, kojih je bilo oko 2.000 od opštine, sreza, republike, pokrajine, povezala u Savez ženskih društava, međutim savezi ženskih društava i komisija za društvenu aktivnost žena pri odborima Socijalističkog saveza su se pokazali

manje efikasni, pa se 1961. godine spajaju u Konferenciju za društvenu aktivnost žena. Zadatak konferencija je bio da prate stavove o položaju žena i da Socijalističkom savezu predlažu mjere kako bi se prevazišao konflikt između rada i materinstva. Politička djelatnost žena se nije razvijala samo u posebnim ženskim organizacijama, jer se smatralo da bi se na taj način poslala pogrešna poruka ženama, a to je da se za svoja prava moraju izboriti samostalno.

U Rezoluciji o osnivanju Saveza ženskih društava navodi se da je ravnopravnost žena društveno pitanje, nastalo borbom svih snaga socijalističkog vaspitanja i da nema potrebe da postoji posebna politička organizacija za žene. Time se vidjelo da postojanje političkog udruženja koje okuplja veliki broj žena više neće biti moguće. Međutim, slaba zastupljenost žena na važnim državnim funkcijama donekle je bila posljedica teškoća i loših materijalnih uslova koji ometaju ostvarivanje normi, ali radi se i o slabim akcijama društveno-političkih organizacija. Zbog malog učešća žena na društvenim funkcijama, javlja se stajalište da se treba ponovno stvoriti posebna ženska organizacija, ali se shvatilo da to može dovesti samo do suprotnog efekta, a ne željenog.

Kada se govori o prvim izborima i učešću žena u njima jedna od važnih autorica je bila Mitra Mitrović, koja u svojoj knjizi „Pravo glasa žena dokaz i oruđe demokratije“ (1945) pred izbore 1945. godine navodi kakva su prava žena bila prije Drugog svjetskog rata, a za kakva prava su se borile tokom rata. Najvažnije pravo koje su žene cijele Jugoslavije stekle jeste pravo glasa, prvenstveno kroz izbor za NOO i da je to veliki napredak u historiji za žene Jugoslavije pritom komparirajući kako je bilo u periodu Kraljevine Jugoslavije. Navodi dok je jedan dio stanovništva odlazio i birao na izborima, drugi dio stanovništva je bio isključen i onemogućen da odlučuje o sudbini svoje zemlje. Prvi izbori na kojima su žene imale mogućnost ostvariti svoje pravo glasa 1945. godine su bili drugačiji, jer više nije postojala diskriminatorna situacija da je jedan dio stanovništva (žene) bio obespravljen dok je drugi dio stanovništva (muškarci) imao mogućnost da iskoristi svoje pravo i iskaže svoje mišljenje.

Promjene su se dogodile u životu cijelog naroda, a do njih nije došlo brzo: „One nisu došle dekretom i zakonom, već su zakoni došli kao posledica onog što se već događalo u svakodnevnom životu. Isto je tako i zakon o pravu glasa žena došao mnogo kasnije nego što smo mi to svoje pravo na našim oslobođenim teritorijama, još od 1941 godine, koristile.“ (Mitrović, 1945:5) Zakoni su samo potvrdili prava koja su žene stekle i koristile tokom Drugog svjetskog rata. Žene su izdržale sve tegobe koje su se događale ravnopravno sa muškim članovima porodice i društvom, pa je samim tim Mitra Mitrović (1945) smatrala da bi bilo nezamislivo da na primjer sin glasa, a da ne glasa njegova majka ili da muž glasa, a da

ne glasa njegova žena. Ovdje je prvenstveno riječ o političkoj ravnopravnosti koja je sastavni dio prave demokratije, jer demokratija nije zamisliva bez prava svih građana. Važno je da su prava žena upisana u zakone na trećem zasjedanju Privremene narodne skupštine. Na izborima je ideje ravnopravnosti žena predstavljao NF, ali su još uvijek kao protukandidati i stranke bile prisutne struje koje su se smatrale demokratskim, ali su bile protiv NF.

Autori poput Mitre Mitrović i organizacija AFŽ su apelirali na žene pred prve izbore da participiraju u kampanjama, ali i da izađu na izbore i glasaju. Zabrinutost je bila veoma razumljiva s obzirom na to da su sve žene prvi put dobile pravo glasa, a da su u društvu još uvijek postojale političke struje koje su ih pokušavale odgovoriti od toga. Izlaznost žena je na prvim izborima bila veoma dobra, što ćemo vidjeti iz izvještaja, koje je okružni odbor AFŽ-a Banja Luka je 7.2.1947. godine poslao Zemaljskom odboru AFŽ-a u Sarajevu:

Slika 9 – Izvještaj Okružnog odbora AFŽ-a Banja Luka iz 1947. godine koliki je procenat žena glasao na prethodnim izborima (ABHGOAFŽBiH/1947/190/1)

Najviše je žena izašlo na birališta da glasa u Grahovu 99,5% i Dubici 99%, a Omarska je bila zabilježila najmanju izlaznost žena na birališta 86%. U samom gradu Banja Luci je glasalo 96% žena, a u srezu Banja Luka je bio nešto manji procenat 75%. U svim ostalim mjestima se izlaznost kretala od 87% do 98%. Vidimo da su žene bile svjesne prava koje su dobile i mogućnosti da mogu to pravo iskoristiti, što je odgovaralo i NF jer su žene bile protiv starog režim i svoju su podršku i pomoć usmjeravale prema NF-u.

Osim okruga Banja Luka i sreski odbor AFŽ-a u Bosanskom Novom je 5.11.1947. godine poslao Zemaljskom odboru AFŽ-a BiH podatke o izborima članova odbora. Na izbore za Mjesne narodne odbore je izašlo 97 % žena, za Sreske narodne odbore izašlo je 98% žena, na izbore nisu izašle teško bolesne žene i porodilje. (ABHGOAFŽBiH/1947/1106/3)

U periodu problema sa Staljinom tokom 1948. godine KPJ je potvrđivala ravnopravnost žena sa muškarcima na svom Petom kongresu. Isticalo se da pitanje rodne ravnopravnosti ostaje

na vrhu političke agende, ali se stalno napominjalo malo učešće žena u politici. Ipak, žene su uspjevale da budu na važnim funkcijama na kojima su bile primijećene, a osim ranije spomenutih Stane Tomašević i Milke Planinc, u izvršnoj vlasti i rukovodstvu zakonodavne su bile prisutne Milka Minić, Spasenija Babović, Vida Tomšić i druge.

Brojčana zastupljenost žena na rukovodećim funkcijama u skupštinama FNRJ/SFRJ i NR BiH/SR BiH bila je mala u odnosu na zastupljenost muškaraca o čemu najbolje pokazuju sljedeći podaci:

- U sastavu Predsjedništva AVNOJ-a i Privremene narodne skupštine DFJ 1945. godine na mjestu predsjednika, potpredsjednika i sekretara nije bila nijedna žena, a među članovima od ukupno 69 članova bile su dvije žene odnosno 2,9%, i to Spasenija Babović i Mara Naceva.
- Ustavotvorna skupština od 1945. do 1946. godine u svom sastavu na mjestu predsjednika, potpredsjednika i sekretara nije imala nijednu ženu kao i među 26 članova, a u njenom sastavu unutar predsjedništva Savezne skupštine i predsjedništva Skupštine naroda također nije bila nijedna žena.
- Unutar Narodne skupštine FNRJ u prvom sazivu od 1946. do 1950. godine na mjestu predsjednika, potpredsjednika i sekretara nije bila nijedna žena, kao i u sastavu članova kojih je bilo ukupno 32. U predsjedništvu Saveznog vijeća na mjestu predsjednika i potpredsjednika nije bila nijedna žena, dok je na mjestu sekretara od četiri sekretara bila samo jedna žena odnosno 11,1% žena od cjelokupnog rukovodstva i to je bila Vida Tomšić od 1948., dok u predsjedništvu Vijeća naroda na mjestu predsjednika, potpredsjednika i sekretara nije bila nijedna žena.
- U drugom sazivu Narodne skupštine FNRJ od 1950. do 1953. godine na mjestu predsjednika, potpredsjednika i sekretara nije bila nijedna žena, kao ni među članovima kojih je bilo ukupno 30. Unutar predsjedništva Saveznog vijeća Narodne skupštine na mjestu predsjednika i potpredsjednika nije bila nijedna žena, dok je na mjestu sekretara od ukupno tri sekretara bila jedna žena Vida Tomšić odnosno 16,6% žena u cjelokupnom rukovodstvu. Slično je bilo i u sastavu predsjedništva Vijeća naroda gdje na mjestu predsjednika i sekretara nije bila nijedna žena, ali je na mjestu jednog od dva potpredsjednika bila žena Mitra Mitrović odnosno udio žena u ovom predsjedništvu je bio 16,6%.
- Unutar trećeg saziva Savezne narodne skupštine od 1953. do 1957. godine na mjestu predsjednika i sekretara nije bila nijedna žena, dok je na mjestu potpredsjednice bila jedna žena Lidija Šentjurc odnosno udio žena u predsjedništvu je bio 14,2%. Unutar

predsjedništva Saveznog vijeća i predsjedništva Vijeća proizvođača nije bila nijedna žena.

Vidimo da je u sastavu rukovodstva skupštine FNRJ/SFRJ bio veoma mali udio žena, ali i u mandatima gdje nije bila prisutna nijedna žena. S obzirom na to da žene na području Jugoslavije prije Drugog svjetskog rata nisu mogle ni zamišljati učešće u politici i vlasti procenat zastupljenosti žena u rukovodećim organima zakonodavnog tijela od npr. 16,6% se mogao činiti kao određeni napredak iako je bilo nedovoljno. Poražavajuća je činjenica da je na cjelokupno rukovodstvo to bila jedna-dvije žene. Kao što se iz podataka vidi žene nisu bile predsjednice, ali nisu bile u jednom mandatu npr. na dvije rukovodeće funkcije, na mjestu potpredsjednice i sekretarke. Ovakva minimalna zastupljenost žena u rukovodstvu najvažnijeg tijela bila je odraz pravog stajališta vodećih funkcionera u vlasti o učešću žena na važnim mjestima.

O učešću žena kao poslanica u skupštini FNRJ daju podatke Božinović i Šnuderl u knjizi „Položaj žene u FNRJ“ (1953) gdje se navodi da je u Narodnoj skupštini FNRJ koja je izabrana 1945. godine u Saveznom vijeću od ukupno 347 poslanika bilo 9 žena što je u procentima 2,6% žena, a u Vijeću naroda od ukupno 185 poslanika bilo je 13 žena što je 7% žena. Zatim u skupštini koja je bila izabrana 1950. godine od 405 poslanika bilo je u Saveznom Vijeću 11 žena što je 2,7% žena, a u Vijeću naroda od ukupno 215 poslanika bilo je 19 žena što je 8,8% žena. Vida Tomšić (1981) navodi da je procenat žena u Skupštini FNRJ 1958. godine bio 7%, zatim u SFRJ 1963. godine 19,6%, 1967. godine 13,3%, 1969. godine 7,9%, 1974. godine kada je uveden delegatski sistem 13,6% i 1978. godine 17,2%, tačnije u Saveznom vijeću od 220 delegata žena je bilo 44 ili 20%, a u Vijeću republika i pokrajina je bilo 88 delegata od koji je bilo 9 žena odnosno 10,2%. Procentualna zastupljenost i kao poslanica u skupštinama FNRJ/SFRJ je veoma mala, s obzirom na to da je riječ o saveznom nivou. Iako je razočaravajuće nije iznenađujuće, jer je osim vlasti koja je imala jedno stajalište o ravnopravnosti u zakonima imala drugačije u praksi, cjelokupno društvo bilo nenaviknuto da im važne zakone donose žene.

Osim saveznog nivoa osvrnut ću se na republički nivo, tačnije u nastavku ću tabelarno prikazati podatke Amile Taljanović koliko je žena bilo u skupštinama prvo NR BiH, a zatim SR BiH od 1946. do 1969. godine, a koji su navedeni je u knjizi *Zabilježene—Žene i javni život u Bosni i Hercegovini u 20. Vijeku* (2014).

Narodna skupština NR BiH	Ukupno	Žene	Procenat (%)
1946	155	8	5,16%
1950	270	15	5,56%
1953	196	8	4,08%
1958	217	12	5,53%
Narodna skupština SR BiH	Ukupno	Žene	Procenat (%)
1963	400	86	21,5%
1965	400	71	17,75%
1967	400	33	8,25%
1969	399	21	5,26%

Tabela 9 – Prikaz prisutnosti žena kao poslanica u Narodnoj skupštini NR BiH/SR BiH od 1946. do 1969. godine

Iz tabele vidimo da je procentualni udio žena u Narodnoj skupštini SR BiH od 1963. do 1969. godine bio mnogo bolji u odnosu na udio žena u Narodnoj skupštini NR BiH. Međutim, to u potpunosti i nije značajniji napredak s obzirom na to da se istovremeno povećava i broj ukupnih poslanika. Ovom treba dodati podatke da je 1974. godine u Narodnoj skupštini SR BiH bilo 15,6% žena i 1978. godine je bilo 22,2% žena. Na poziciji predsjednika skupštine BiH od ZAVNOBiH-a, Narodne skupštine NR BiH sve do Skupštine SR BiH nije bila nijedna žena.

Žene su bile zastupljene u vladama FNRJ/SFRJ kao članovi i na rukovodećim funkcijama, ali je zastupljenost još uvijek bila mala u odnosu na zastupljenost muškaraca o čemu najbolje pokazuju sljedeći podaci:

- U privremenoj vladi DFJ 1945. godine na mjestu predsjednika i potpredsjednika nije bila nijedna žena, kao ni na mjestu ministara kojih je bilo 28.
- Vlada FNRJ od 1945. do 1946. godine na mjestu predsjednika i potpredsjednika nije imala nijednu ženu, kao ni na mjestu ministara kojih je bilo 26.
- U prvom sazivu Unutar vlade FNRJ od 1946. do 1950. godine kada je bila rekonstrukcija vlade na pozicijama predsjednika, potpredsjednika i ministara kojih je bilo ukupno 48 nije bila nijedna žena.
- Unutar vlade FNRJ 1950. godine na mjestu predsjednika i potpredsjednika nije bila nijedna žena, dok je od ukupno 37 ministara bila jedna žena Milka Minić na poziciji Ministar Vlade FNRJ–Generalni direktor za proizvodnju i preradu nafte zastupljenost žena u tom sazivu je bila 2,7%.

- Vlada FNRJ od 1950. do 1953. godine na mjestu predsjednika i potpredsjednika nije imala nijednu ženu, dok je od ukupno 43 ministra bila jedna žena Milka Minić na poziciji Ministar Vlade FNRJ–Generalni direktor za proizvodnju i preradu nafte i to do 1951. godine i zastupljenost žena u tom sazivu je bila 2,3%.
- Već od 1953. godine umjesto Vlade FNRJ se uspostavlja SIV čiji je predsjednik ujedno i predsjednik Republike što je bio Josip Broz Tito, a u tom sazivu SIV-a 1953. do 1954. godine na mjestu predsjednika, potpredsjednika i sekretara nije bila nijedna žena, dok je od ukupno 38 članova bila jedna žena Spasenija Babović odnosno udio žena je bio 2,6%.
- U sastavu SIV-a od 1954. godine na mjestu predsjednika, potpredsjednika i sekretara nije bila nijedna žena, dok je od ukupno 31 člana bila jedna žena Anka Berus i to do 1956. godine, a udio žena je bio 3,2%.
- U vrijeme donošenja Ustava 1963. godine u SIV-u nije bila nijedna žena na ministarskoj poziciji.
- Među članovima SIV-a 1969. godine nije bila također nijedna žena.
- Na poziciji predsjednika vlade, kasnije SIV-a od 1946. godine do 1991. godine bila je samo jedna žena Milka Planinc u periodu od 1982. do 1986. godine i time postala prva žena u historiji neke socijalističke zemlje na mjestu predsjednika vlade. Dok je bila na čelu SIV-a bila je jedina žena u njegovom sastavu, jer žene nisu bile ni ministrice.

U periodu etatizma nijedna žena nije bila prisutna ne samo u rukovodstvu vlade, već ni kao ministrica, što se mijenja uvođenjem radničkog socijalističkog samoupravljanja. Međutim, i tada je zastupljenost žena minorna, jer je u svakom sazivu koji je naveden bila samo po jedna žena na ministarskoj poziciji. Ponovno se istinski odnos vlasti prema postavljanju žena na rukovodeće funkcije ogleda u tome što je za sve vrijeme postojanja FNRJ/SFRJ bila samo jedna žena na čelu vlade odnosno SIV-a.

Za prikazivanje prisutnosti žena u vladama NR BiH/SR BiH nema dovoljno podataka, ali tokom istraživanja nisam pronašla nijednu ženu koja je značajnije uticala na donošenje odluka, za što je sigurno patrijarhat razlog jer je bio veoma ukorijenjen u bh društvu. Socijalistička vlast nije uspjela prevazići ovaj problem, već je susret ova dva pravca doveo do određenih promjena i emancipacije, ali ne u potpunosti.

Lokalni nivo je bio, a i dalje je veoma važan za građane, s obzirom na to da im je najbliži nivo vlasti na kojem mogu rješavati svoje osnovne probleme. U opštinskim skupštinama prema podacima Vide Tomšić (1981) je u FNRJ bilo 1958. godine 6% žena, zatim 1963. godine u

SFRJ 16,4%, 1967. godine 9,4%, 1969. godine 6,9%, 1974. godine 15,2% i 1978. godine 17,8%. A u NR BiH 1958. godine je bilo u opštinskim skupštinama 3,5% žena, zatim u SR BiH 1963. godine je bilo 18,1%, 1967. godine 8%, 1969. godine 6%, 1974. godine 15,6% i 1978. godine 17,6%.

Kako navodi Vida Tomšić u knjizi „Žena u razvoju socijalističke samoupravne Jugoslavije“ (1981) u delegacije za izbor delegata u opštinske skupštine 1978. godine od ukupnog broja izabranih delegata kojih je bilo 787.216, žena je bilo više od 200.000 odnosno 26,3%. Po ovim podacima najviše žena je bilo u organizacijama Vijeća udruženog rada gdje su žene činile 33,6%, što je bilo skoro identično procentu zaposlenih žena. Kada se posmatraju opštinske skupštine za period 1978. godine najviše žena je bilo u društveno-političkim vijećima 22,6%, nakon toga u vijećima udruženog rada 19%, a najmanje u vijećima mjesnih zajednica 11,5%. U skupštinama republika i autonomnih pokrajina najviše je žena bilo u vijećima udruženog rada 21,9%, a najmanje u vijećima skupština opština 14,3%. Primijećen je porast broja žena u svim delegacijama i delegata svih skupština. Ako se pogleda period prije 1978. godine može se primijetiti da se procenat žena u skupštini FNRJ do 1958. godine kretao od 4% do 7%, a 1963. godine je procenat iznosio 19,6%, da bi zatim opet pao na 8,1% i ponovo porastao 1978. godine. Kao glavni uzrok ove pozitivne tendencije rasta broja žena u skupštinama i delegacijama smatrao se delegatski sistem predstavljanja, koji svima omogućava učešće u procesu odlučivanja.

Božinović i Šnuderl u knjizi „Položaj žene u FNRJ“ (1953) navode podatke koliko je bilo žena u Narodnim odborima 1952. godine za sve Republike, ali nas zanima samo NR BiH. Po tim podacima koje su oni dali za NR BiH u Narodnim odborima (gradskim i sreskim vijećima i opštinskim Narodnim odborima) od ukupno 11.805 odbornika bilo je 155 žena ili 1,3%, zatim u Vijećima proizvođača (gradskim i sreskim) od ukupno 1.677 odbornika bile su 23 žene ili 1,4%. Veći je broj žena biran u gradovima, nego u selima. Kada govorimo o radničkim savjetima na izborima 1952. godine izabrano je na saveznom nivou FNRJ od ukupno 157.294 člana savjeta žena je bilo 22.027 ili 14%, a u NR BiH od ukupno 21.279 izabranih članova žena je bilo 2.195 ili 10,3%. Postojali su momenti u kojima u BiH u 61 opštini u Vijeće proizvođača nije bila izabrana nijedna žena, čak i tamo gdje je procenat zaposlenosti žena bio najveći i to u Zenici, Goraždu, Novom Travniku i drugim gradovima.

Prema podacima pronađenim u Arhivu BiH, a vezano za udio žena u vlasti na nivou srezova i okruga u NR BiH nakon prvih izbora, da se zaključiti da je participacija žena bila izuzetno mala o čemu svjedoče podaci Okružnog odbora AFŽ-a Sarajevo od 27.2.1947. godine koje je

dostavio Glavnom odboru AFŽ-a za BiH i to o broju žena u tom okrugu za Narodnu vlast, NF, sudije i prisuditelji za srezove:

- Sarajevo u Narodnoj vlasti 14, u NF-u 128, kao sudije 6;
- Goražde u Narodnoj vlasti 5, u NF-u 10, kao sudije 0;
- Fojnica u Narodnoj vlasti 6, u NF-u 9, kao sudije 1;
- Foča u Narodnoj vlasti 7, u NF-u 18, kao sudije 11;
- Rogatica u Narodnoj vlasti 11, u NF-u 11, kao sudije 0 i
- Zenica grad u Narodnoj vlasti 1, u NF-u 10, kao sudije 1.

U Okružnoj skupštini za sarajevski okrug je bilo 10 žena. (ABHGOAFŽBiH/1947/237/1) Prema podacima koje je Bosanski Novi 5.11.1947. godine poslao Zemaljskom odboru AFŽ-a BiH u Sreskom narodnom odboru je izabrana jedna odbornica Dragica Likar. Za mjesni narodni odbor je izabrano 7 odbornica: Ljubica Zec, Zorka Maran, Hasnija Kapetanović, Andja Stanić, Milica Lukač, Sida Zec i Rosa Daić. Za zamjenice kandidata za Sreske narodne odbore izabrane su 2 žene: Hasnija Kapetanović i Zorka Maran, a za zamjenika kandidata za Mjesne narodne odbore izabrano je 17 žena: Ljuba Vujatović, Danica Zdjelar, Ljeposava Jovičić, Stoja Zec, Radojka Djurdjević, Andja Stijak, Draginja Kljajić, Vida Kukrika, Stefanija Kostić, Muhiba Kazazović, Radojka Umičević, Milja Balaban, Ljubica Dragunović, Radosava Tikvić, Ana Resan, Vera Zgonjanin i Andja Srdić. (ABHGOAFŽBiH/1947/1106/3)

U izvještaju koji je Gradski odbor AFŽ-a Travnik poslao Zemaljskom odboru AFŽ-a u Gradski narodni odbor Travnik je ušlo 7 žena kao članovi Gradskog narodnog odbora, a za zamjenike je izabrano 12 žena. (ABHGOAFŽBiH/1327/3) Iz ovih podataka vidimo da žene nisu bile nakon rata ni na nivou okruga i srezova na važnim funkcijama i da im je na taj način uskraćena prilika da budu ravnopravne u vlasti kada je u pitanju donošenje važnih odluka u državi.

5. Demokratski potencijal radničkog socijalističkog samoupravljanja

Da li je poredak u FNRJ/SFRJ posebno tokom radničkog socijalističkog samoupravljanja imao demokratski potencijal vidjet će se kroz njegovu komparaciju s osnovnim karakteristikama pluralističke demokratije. Najvažniji teoretičar koji je uticao na razvoj pojma i karakteristika pluralističke demokratije je Robert Dahl. U svojoj knjizi „Dileme pluralističke demokratije“ (1982) Dahl je iznio stajalište da se država može smatrati državom pluralističke

demokratije ako je ta demokratija u smislu poliarhije i ako su važne organizacije relativno autonomne. Ako želimo da jedan sistem bude demokratski onda su nam važne različite grupe i organizacije koje zastupaju drugačije interese, međutim, one prema riječima Dahla mogu predstavljati i opasnost za pluralističku demokratiju. Opasnost se javlja kada organizacije zloupotrebljavaju svoju autonomiju za korist svojih članova, a na štetu opšteg blagostanja. Ovo se stajalište može povezati i sa Michaelsovom tezom o „željeznom zakonu oligarhije“ po kojem kada se uklone autsajderi, vođe u grupi počinju imati dominantnu ulogu nad svojim članovima.

Dahlova opšta i početna definiranja pluralističke demokratije u komparaciji sa sistemom u FNRJ/SFRJ dovode do zaključka da je u FNRJ/SFRJ postojao određeni stepen demokratije ne samo kroz zakone i Ustave, garantovanjem osnovnih ljudskih i građanskih prava, već i kroz postojanje organizacija poput AFŽ-a, zatim sindikata, saveza omladine, saveza radnog naroda i drugo. Važno je napomenuti da su sve ove organizacije bile pod kontrolom jedne partije KPJ/SKJ i imale su neznatnu autonomiju. Sa Dahlovom konstatacijom da se sistem u FNRJ/SFRJ nakon raskida sa staljinizmom i uvođenjem vlastitog puta 1950. godine demokratizirao i liberalizirao se ne slažem u potpunosti. Mišljenja sam da kada posmatramo sa aspekta postojanja organizacija i učešća različitih grupa u svim sferama društva, a najviše u političkom nije došlo do liberalizacije i demokratizacije. Na primjeru AFŽ-a možemo vidjeti da je ova organizacija imala veću autonomiju u svom radu tokom Drugog svjetskog rata. Uvođenjem radničkog samoupravljanja kontrola je sve više jačala i na kraju dovela do potpunog ukidanja ove organizacije i stvaranjem druge koja nije imala mogućnost da postigne značajniju autonomiju.

Kada je riječ o različitim akterima u političkom životu, prvenstveno u izbornom procesu i vlasti, sve druge grupe i organizacije pored KPJ/SKJ nisu imale priliku osvojiti vlast i predstaviti svoje interese i interese onih koje su zastupali. Jedan od primjera o kojem će više biti riječi u narednom podnaslovu, jeste pojava liberala u redovima SKJ krajem 1960-ih i početkom 1970-ih, koji su bili primorani da napuste funkcije koje su obavljali u SKJ, a pojedini su degradirani na način da im je uništena karijera i zabranjeno djelovanje u javnoj sferi. S ovog aspekta vidimo da FNRJ/SFRJ nije bila u potpunosti država pluralističke demokratije jer bi organizacije u takvim sistemima, u teoretskom smislu, trebale biti nezavisne od kontrole. Praksa je dokazala da u državama ne postoje potpuno neovisne organizacije i grupe, a kada bi se samo vodili teorijom došli bi u situaciju da se nijedna država ne bi mogla smatrati demokratskom.

Jedan poseban oblik demokratije koji se uspostavio u FNRJ/SFRJ 1950. godine uveo je određene promjene prvenstveno u sferi rada, tačnije kroz industrijsku demokratiju, jer su s uvođenjem radničkog socijalističkog samoupravljanja radnici imali mogućnost kolektivnog donošenje odluka važnih za preduzeće. Iako su mnogi bili mišljenja da su se najvažnije odluke donosile izvan kolektiva, ipak su po prvi put menadžment i radnici bili formalno izjednačeni, što je najbliže Marxovoj ideji da radnici budu vlasnici sredstava za proizvodnju, samim tim i važan akter u funkcionisanju preduzeća. Dahl (1982) je smatrao da je jugoslovenski ekonomski poredak koji je bio socijalistički pokazao da može biti pluralistički i demokratski, a da uvođenje društvenog vlasništva ne znači napuštanje pluralizma što se ogledalo i u FNRJ/SFRJ kroz socijalnu politiku, besplatno obrazovanje, zdravstvenu zaštitu, pravo na penziju, pravo žena na naslijeđenju penziju (porodičnu), pomoć majkama kroz pravo na porodiljno i ustanove za dnevno čuvanje djece. Autonomija organizacija u pluralističkoj demokratiji, posebno sindikata, je bila važna za pluraliste kao bi se izbjegla hijerarhija i uspostavila kontrola čak i u vlasti, međutim, autonomija je istovremeno predstavljala i veliku prijetnju i smatrali su da bi umjesto državnog centralizma u kojem firme imaju određenu autonomiju koju mogu zloupotrebjavati, trebalo uvesti decentralizam u kojem će firme biti u društvenom vlasništvu po uzoru na FNRJ/SFRJ.

Sistem samoupravne demokratije kakav je bio u FNRJ/SFRJ, smatralo se da je predstavljao značajan iskorak, čak dalje i u odnosu na pluralizam građanskog društva. Samoupravljanje prevazilazi pluralizam i daje mogućnost da ljudi u samoupravnim zajednicama učestvuju u donošenju odluka na neposredan i ravnopravan način. Smatralo se da je ovo stvorilo uslove nastanka besklasnog društva i slobode za sve. Edvard Kardelj (1978) navodi da demokratija u SFRJ nije mogla biti demokratija stranačkog političkog pluralizma, već demokratija pluralizma samoupravnih interesa, koja je obuhvatala više sfera jugoslovenskog društva. Protezala se od udruženog rada, interesa radnih ljudi i građana u oblastima zdravstva, obrazovanja, socijalne politike, kulture i drugo, naroda i narodnosti sve do samoupravnih komuna i drugih društvenih organizacija.

Robert Dahl u knjizi „Dileme pluralističke demokratije“ (1982) navodi sedam po njemu važnih institucija koje čine jedinstvenim demokratiju u državama: 1. Izabranim dužnosnicima je povjerena kontrola vladinih odluka; 2. Dužnosnici su izabrani na čestim i fer izborima gdje nema prisile; 3. Pravo glasa pri izboru dužnosnika imaju sve punoljetne osobe; 4. Pravo kandidovanja za funkciju na vlasti imaju također sve punoljetne osobe, s tim što dobna granica može biti veća kada je riječ o obavljanju dužnosti, nego kada je u pitanju glasanje; 5. Građani imaju pravo iznijeti svoje mišljenje bez straha od kazni; 6. Građani imaju pravo da

potraže alternativne izvore informacija koji su dostupni i zaštićeni zakonom i 7. Kako bi svoja već navedena prava i sva druga ostvarili građani imaju pravo da osnuju nezavisne organizacije i asocijacije, kao i političke stranke i interesne grupe.

Kada se napravi komparacija sa situacijom kakva je bila u FNRJ/SFRJ vidimo da se nisu zadovoljili svi navedeni elementi. Prvenstveno jedna stranka je bila na vlasti tako da su sve odluke već unaprijed bile donesene u redovima stranke i samo potvrđene i donesene u organima vlasti. Iako su svi punoljetni građani imali pravo glasa, što je bila značajna promjena u poređenju sa prethodnim sistemom, da bi se kandidovali morali su biti članovi Partije. Građani i funkcioneri su bili kažnjeni i deportovani na Goli otok iz razloga što su javno iznosili svoje mišljenje koje je bilo drugačije od već utvrđenih stavova Partije i njenih dužnosnika. Ustavima je bila zagaranovana sloboda štampe i govora, ipak mogućnost alternativnih izvora informacija koja bi omogućila drugačiju perspektivu građanima nije bila značajna, iako je Zakonom bila zagaranovana sloboda štampe i govora kao i ustavima, država je odlučivala ko će dobiti licencu kao izdavač i urednik. Građani sa druge strane nisu imali mogućnosti ni hrabrosti da u takvom sistemu osnuju organizacije, a naročito političke stranke. Međutim, boreći se za socijalizam i socijalističko samoupravljanje jugoslovensko društvo je smatra se stvorilo uslove za specifičan oblik demokratije, to je demokratija socijalističkog samoupravljanja. Edvard Kardelj je smatrao da demokratija nisu samo građanska prava, već politički izraz određene političke strukture i društvenih snaga, koja svoje korijene ima u društveno–ekonomskim odnosima i društvenoj svijesti. Da demokratija nije samo stvar političkog sistema i prava, već i ekonomskog poretka, prikazivao je Robert Dahl na svom početku kada je težio spojiti socijalistički ekonomski sistem i demokratski politički sistem.

Za Kardelja je od velike važnosti bilo da društva koja su prihvatila socijalizam kao svoju ideologiju i njegovu osnovnu ideju jednakosti u svojoj osnovi budu demokratska, što se najviše ogledalo kroz radničko samoupravljanje o kojem je i sam pisao: „Socijalizam se ne može zamisliti bez demokratije. On ne može da napreduje ako se u njemu ne razvijaju demokratski odnosi među ljudima. Međutim, socijalističkom društvu je potrebna demokratija u socijalizmu, a ne demokratija kao oružje borbe protiv socijalizma. Zato moramo da istrajemo na klasnoj prirodi naše demokratije. A to ne znači ništa drugo nego da u samom sistemu te demokratije mora da bude obezbeđena neosporna vodeća uloga interesa radničke klase, čvrsto povezane sa svim drugim radnim ljudima, i da ona bude otvorena svakome ko priznaje tu činjenicu.“ (Kardelj, 1978:102-103) Samoupravna demokratija koju je zagovarao Kardelj morala je biti instrument vodeće uloge radničke klase i njihove povezanosti sa svim ljudima. Vidimo da u citatu zagovara organizovanje radnika i njihove povezanosti sa drugim

ljudima, što će dovesti do drugačijeg oblika organizovanja i umjesto monopola jedne Partije razviće se svijest i snaga koje mogu dovesti do demokratskog sistema.

Još jedan od teoretičara koji je pisao o elementima u ovom slučaju pluralizma i njegovog odnosa sa demokratijom jeste David Held koji u svojoj knjizi „Modeli demokracije“ (2006) iznosi stajalište marksista koji odbacuju teoriju pluralizma kao naivnu i smatraju da je ideološko slavlje zapadnih demokratija, kao i da građani imaju malu mogućnost uticaja na političke procese, jer su njegovi predstavnici ti koji kreiraju mišljenja. Jedna od teorija koja je kod njih najzastupljenija jeste Weberova teorija da postoji više centara moći, a služe se ovom teorijom kako bi izazvali one koji smatraju da vodeću ulogu treba da ima određena klasa. Postojanje frakcija posebno u organizacijama i političkim strankama je još jedna tema koja se izučava, a Madison i pluralisti su bili stajališta da su frakcije izraz demokratije i da vlade treba da štite frakcije osim ako ne ugrožavaju slobode drugih. Sa Weberovog aspekta centara moći koje su marksisti koristili na primjeru FNRJ/SFRJ možemo primijetiti da iako su postojale različite organizacije koje su zagovarale interese različitih skupina u društvu, ipak nisu predstavljali centre moći unutar države, jer pored Partije, nisu imali značajnu ulogu u odlučivanju i donošenju promjena. Uvođenjem radničkog samoupravljanja od 1950. godine radnička klasa postaje važan akter u donošenju odluka u kolektivima.

Važne su glavne karakteristike pluralizma i to: građanska prava, zatim pravo jedan čovjek jedan glas, sloboda izražavanja i organizovanja, sistem kontrole i ravnoteže između svih grana vlasti i izborni sistem u kojem se takmiče na izborima barem dvije stranke. Kroz ustave FNRJ/SFRJ su bila zagantovana prava, ali i određene dužnosti građanima, a da li su i koliko ta prava bila demokratska najbolje će se vidjeti prikazom i analizom kroz sva četiri ustava FNRJ/SFRJ.

Prvim Ustavom FNRJ 1946. godine prava građana i njihove dužnosti su određeni članovima 21, 22 i 23 u kojima se navodi da su svi građani jednaki pred zakonom bez obzira na narodnost, rasu i vjeroispovijest i ne priznaju se privilegije stečene pri rođenju, imovinom i položajem, regulisano je bilo i pravo glasa kao opšte, jednako i neposredno za sve građane sa napunjenih 18 godina. Članovima 25 i 27 su bili zagantovani sloboda savjesti i vjeroispovijesti, sloboda govora, udruživanja, javnih skupova i manifestacija.

U Ustavnom zakonu o osnovama društvenog i političkog uređenja FNRJ i saveznim organima vlasti iz 1953. godine sloboda udruživanja radnog naroda zbog ostvarivanja zajedničkih interesa, kao i sve lične i osnovne slobode građana kao što je i pravo na rad bili su zagantovani članom 5, dok je dužnost federacije prema članu 9 bila da obezbjedi slobode i

demokratska prava građana bez obzira na vjeroispovijest, rasu i narodnost. Za razliku od prvog Ustava uvedena je novina, a to je samoupravljanje u privredi, kao i samoupravljanje u srezu i opštini gdje je građanima dato pravo da biraju i budu birani (član 6 i član 7).

Građanima su slobode i prava Ustavom SFRJ iz 1963. godine bila zagantovana članovima 32 i 33 u kojima se navodilo da su prava neotuđiva i zaštićena ovim Ustavom, te da su svi građani pred zakonom jednaki u pravima i dužnostima bez obzira na vjeru, rasu, nacionalnost, pol, jezik i obrazovanje. Biračko pravo svakog građanina i pravo na slobodan rad su bili zagantovani članovima 35 i 36, sloboda misli i opredjeljenja kao i sloboda štampe i izražavanja građana u članovima 39 i 40.

Prava i dužnosti građana koja su zagantovana Ustavom SFRJ 1974. godine su pravo da građani budu jednaki pred zakonom bez obzira na vjeru, nacionalnost, pol, jezik, zatim da kao radni čovjek ima pravo na samoupravljanje i da svi građani sa 18 godina imaju pravo da biraju i budu birani, kao i radnici u radnim kolektivima, a ova prava su bila zagantovana članovima 153, 154, 155 i 156. Sloboda misli i opredjeljenja, zatim sloboda štampe i informisanja, udruživanja bili su zagantovani članovima 166 i 167.

Sudeći po pravima koja su bila zagantovana u četiri ustava FNRJ/SFRJ može se zaključiti da je imala elemente demokratije i da su ti ustavi bili demokratski, međutim, situacije u praksi su pokazivale da su postojala određena ograničenja i za prava koja je uspostavljala KPJ/SKJ i njeno rukovodstvo, čak i u svojim redovima. Princip jedan čovjek jedan glas je promijenjen uvođenjem Vijeća radnika kao drugog doma Savezne skupštine, jer je omogućeno da radnici mogu imati dva glasa, a kasnije i više. Kada je riječ o takmičenju barem dvije stranke u izbornom procesu FNRJ/SFRJ nije imala tu mogućnost, jer su kandidati na izborima dolazili od strane jedne Partije koja je bila jedina stranka u vlasti. Nakon Drugog svjetskog rata su postojale političke stranke okupljene oko KPJ, ali su se one smatrale njenim satelitima. Edvard Kardelj je iznosio stajalište da su ljudi u SFRJ stekli više prava i slobode, nego oni u društvima građanske demokratije: „Jer, uz klasične slobode i prava, samoupravna demokratija socijalizma uspostavlja i obezbeđuje pre svega slobodu čoveka da u najvećoj mogućoj meri on sam—uslovima i odnosima uzajamne zavisnosti, međusobne demokratske odgovornosti, solidarnosti i ravnopravnosti sa drugim ljudima—upravlja svojim interesima, što u suštini i jeste istinska ljudska slobode.“ (Kardelj, 1978:123) Kada je riječ o upravljanju sopstvenim interesima prvenstveno se može misliti na radnog čovjeka, jer je u radničkom socijalističkom samoupravljanju dobio mogućnost da neposredno odlučuje o interesima ne samo svojim, već i cijelog kolektiva u preduzećima. Sloboda koju je čovjek-radnik stekao u samoupravljanju nije se zaustavila samo na sferi rada, već se proširila na sva društvena područja.

Još jedno od pitanja vrijednih rasprave jeste opšte dobro o kojem je Robert Dal je u knjizi „Demokratija i njeni kritičari“ (1999) iznio različita stajališta šta je opšte dobro, među njima i stajalište pluralista. S obzirom na to da u opštem dobru uvijek prevlada interes određene grupe, pluralisti su stajališta da treba voditi računa o zajedničkom dobru i da se u opštem dobru treba voditi računa o svima na koje ta odluka utiče. Gordana Džolić u svom prikazu knjige „Industrijska demokracija i civilno društvo“ autorice Vesne Pusić navodi da je osnovna teza autorice u knjizi da se radničko upravljanje ne može ostvariti preko noći i da je to postupak koji traje i do kojeg se dolazi kroz razne oblike parcijalne participacije radnika: „Cilj radničkog upravljanja je u prvom redu razvijanje svijesti o njihovim kolektivnim interesima i ostvarivanje tih interesa i eliminiranje kapitala i afirmacija rada kao izvora legitimiteta vlasti. Dakle, osnovno polazište i određujuća kategorija za ostvarivanje cilja radničkog upravljanja je upravo kategorija interesa.“ (Džolić, 1988:566) Klasa koja je imala više potrebe da izrazi svoje interese od političkih do ekonomskih je bila radnička klasa. Čovjek ne izražava samo svoje interese on i odlučuje o njima tako se nameće interesni pluralizam kao osnova samoupravne demokratije socijalističkog društva. Cilj demokratskog socijalističkog samoupravljanja nije bio čovjek-građanin u građanskom društvu, već čovjek koji radi i živi u određenim uslovima koji utiču na njegove interese.

Neka prava iz građanske demokratije se ne mogu primjenjivati u socijalističkom samoupravljanju, zato što može doći do ostavljanja samoupravljača bez nekih prava. Kao primjer se može uzeti da ako postoji sloboda radnika kao samoupravljača, tu ne može da bude slobode za eksploataciju čovjeka. Međutim, i u samoupravljanju čovjek ne odlučuje uvijek neposrednim putem, već preko delegacija i delegata. Zato u samoupravnom sistemu nisu postojali klasični parlamentarni poslanici kao predstavnici političkih partija, već su postojali delegati i delegacije samoupravnih zajednica u delegatskim skupštinama. U sistemima političkog pluralizma čovjek ima samo pravo da glasa za političku stranku i za njene kandidate, što ga lišava mogućnosti da samostalno i udružen sa drugim radnim ljudima odlučuje o sredstvima rada, plodovima rada, interesima koji se tiču njegovog života. Delegat kojeg je izabrao radnik je stalno odgovoran onome ko ga je izabrao, dok poslanik u sistemima političkog pluralizma to nije kako ističe Kardelj (1978). Još ističe da su nadležnosti parlamenta građanskog društva dosta ograničene, jer su pod pritiskom vanparlamentarnih snaga, dok delegatski sistem isključuje miješanje vanparlamentarnih snaga. Naravno, navodi i da ne znači da se u delegatskom sistemu ne pojavljuju otuđeni centri moći, ali ih sistem ograničava i isključuje. Jedna od prednosti radničkog samoupravljanja u periodu delegatskog predstavljanja može biti mogućnost radnika da imaju opšte pravo glasa u samoupravnim

zajednicama u kojima se odlučuje o njima važnim interesima. Ovakav sistem je bio zastupljen u SFRJ gdje su radnici s uvođenjem samoupravljanja imali pravo odlučivati o postavljanju rukovodećih kadrova. Participacija čovjeka nije trebala biti samo ograničena na rad, već je čovjek-radnik trebao aktivno participirati i biti kreator državne vlasti. Ovdje se može prepoznati i Aristotelova teza da je u prirodi čovjeka da treba biti aktivan u društvu u kojem živi. Iako postoje razlike u društvima u ova dva vremenska perioda, ne čudi što u ideji možemo prepoznati sličnosti jer su se sami socijalisti pozivali na antičke autore.

U udruženom radu radnik ostvaruje niz prava, obaveza i odgovornosti koje proizilaze iz samoupravljanja. Ona su neotuđiva i opredjeljuju ulogu radnika kao subjekta u udruženom radu i njegov položaj u društvu. Radnici su ostvarivali svoja prava u svim oblicima samoupravnog organizovanog udruženog rada, samoupravnim interesnim zajednicama, samoupravnim organizacijama i zajednicama u svim društveno-političkim zajednicama. Nesumnjivo je da je radničko samoupravljanje u SFRJ imalo demokratske potencijale, jer pored participacije radnika unutar radničkih savjeta i odlučivanja o aspektima poslovanja, zapošljavanja i dobiti, trebalo je za cilj imati smanjenje centralne moći na ekonomiju, kako bi se povećala autonomija preduzeća i njihova samostalnost. Odluke su trebale biti transparentnije, jer su se donosile kolektivno i trebala se smanjiti nejednakost između menadžmenta i radnika. Da bi radnička klasa imala stvarnu vlast Karl Marx je smatrao da radnička klasa kada osvoji vlast mora ostvariti dva zadatka: ...prvo, da ukloni staru mašinu ugnjetavanja koja je bila upotrebljena protiv nje, što se, svakako, ne odnosi samo na ljude, nego i na sam sistem; i drugo, da se mora osigurati od svojih vlastitih političkih predstavnika i činovnika, to jest, govoreći savremenim jezikom, od tehno-birokratskog izvršnog aparata, koji se od oružja radničke klase i naroda može pretvoriti u njihovog gospodara.“ (Kardelj, 1978:154) Sa Marxovim stajalištem se slažem, posebno sa drugim da se trebalo osigurati od vlastitih predstavnika kako bi sistem samoupravne demokratije funkcionisao bez grešaka, što je bio problem sa kojim se suočila SFRJ.

Pored pozitivnih aspekata koje je trebalo ostvariti radničko samoupravljanje u SFRJ se suočilo sa mnogim izazovima. Radni kolektivi nisu bili toliko samostalni koliko se očekivalo, jer je stvarnu kontrolu nad važnim odlukama i dalje imao SKJ. Zatim, zbog nedostatka konkurencije i dominantnog upravljanja jedne partije došlo je do ekonomskih neefikasnosti, što je dovelo do velikog zaduživanja SFRJ, a kao posljedice 1970-tih godina su se pojavile inflacija i ekonomska kriza. Prava radnika i njihovi interesi su dobili posebnu pažnju u javnosti SFRJ s uvođenjem radničkog samoupravljanja. Iako, su odluke većinom donesene iz jednog centra, partijskog, ipak je najviše taj period ostao upamćen kao početak upravljanja

radnim kolektivima od strane radnika ravnopravno sa menadžmentom. Industrijska demokratija koja se razvijala u SFRJ mala je uticaj i na položaj žena, jer ulaskom u javnu sferu postale su važan faktor u društvenim dešavanjima, ali ta uloga nije bila rukovodeća i nije davala mogućnost ženama da donose važne odluke.

5.1 Industrijska demokratija i javni aktivitet žena

Radi što boljeg razumijevanja pojma industrijske demokratije na samom početku ću dati definiciju koja prema mome mišljenju najbolje oslikava o kakvom mehanizmu je riječ: „Industrijska demokracija je mehanizam koji se bazira na izraženim kolektivnim interesima određenih grupa. Interesi radnika su baze uspostavljanja industrijske demokracije, koja se kao takva može razvijati samo kao dio konteksta političke demokracije, koja će isto tako funkcionirati na bazi interesne reprezentacije.“ (Džolić, 1988:570) Vidimo da iako interesi radnika treba da se razvijaju kao dio političke demokratije, oni ne smiju da izlaze iz sfere političke demokratije. Iako bi se odluke važne za interese radnika trebale donositi od strane kolektiva, u SFRJ se stjecao dojam da se najvažnije odluke za radnike ipak ne donose od strane radnika, već od političkog vrha.

Ivan Prpić je u članku “Industrijska demokracija Karla Korsch” (1974) naveo da je teorija „industrijske demokracije“ Karla Korsch nastala krajem Prvog svjetskog rata kada je u cijeloj Evropi uzdrmana buržoaska ideologija iz razloga što su mase prihvatile socijalizam koji je iznio tvrdnju da kapitalizam vodi u imperijalizam, a da je rat najprimjereniji oblik te imperijalističke politike. Autor o Korschovoj teoriji industrijske demokratije piše sljedeće: „Izlazište je Korschove teorije industrijske demokracije, prije svega, njegova kritika političke demokracije, odnosno građanske demokratske republike. Podsjećajući na Marxovo shvaćanje da je demokratska republika golemo dostignuće građanske klase, dostignuće kojim je čovjek priznat kao biće koje ima mogućnost i pravo da vlastitim činom konstituiraju svoju zajednicu i vlada tom zajednicom, Korsch istodobno ističe kako, po Marxu, demokratska republika nije i ne može biti ozbiljenje čovjekove slobode i izraz u umu utemeljenog zajedništva. Naime, unatoč tomu što je u demokratskoj republici čovjeku kao čovjeku, bez obzira na bilo koje posebno određenje—posjed, vjeru, naciju, rasu—priznato pravo da ravnopravno sudjeluje u zajednici, demokratska republika nije ozbiljenje slobode čovjeka i jednakosti svih ljudi jer, priznajući pravo privatnog vlasništva i garantirajući njegovu sigurnost i slobodu, načelno izvan svoga domašaja ostavlja totalitet odnosa u sferi materijalne proizvodnje života.“ (Prpić, 1974:118) Može se zaključiti da autor smatra da iako demokratska republika daje sva prava

čovjeku, samim time i radniku, sve je to u maloj mjeri važno jer podržava privatno vlasništvo ostavljajući mogućnost monopola i totaliteta u materijalnoj proizvodnji koja je važna za svakog radnika, samim time i čovjeka. Razumljiva je njegova sumnjičavost prema privatnoj sferi i vlasništvu, vjerovatno zbog straha da bi se dominacija menadžmenta, tačnije privilegovanih nad radnicima mogla nastaviti pri čemu sama prava koja imaju ljudi ne bi imali veliki značaj. Sa današnjeg stajališta, iako i dalje postoje određeni primjeri nehumanog odnosa u privatnoj sferi prema radnicima, postoje dokazi da uslovi rada i prava u sferi privatnog vlasništva kao i u državnom mogu biti isti. U industrijskoj demokratiji, kao važnom dijelu radničkog socijalističkog samoupravljanja unutar SFRJ, žene su uspjele pronaći važnu poziciju u društvu. Prvenstveno je uvođenje žena u javni život, a posebno zapošljavanje u različitim djelatnostima dovelo do povećane produktivnosti u ekonomiji. Međutim, žene su se i pored aktivnijeg učešća u svim sferama od ekonomske, društvene i političke i dalje suočavale sa mnogim izazovima. Kada je riječ o ekonomskoj sferi žene su predstavljale značajan dio radne snage koja je bila zastupljena u skoro svim djelatnostima. Žene su se zapošljavale u različitim sektorima, među kojima su najviše bile prisutne u tekstilnoj industriji, zdravstvu, obrazovanju, socijalnim ustanovama, prehrambenoj industriji, trgovini, administraciji, restoranima, hotelima, pekarama i poljoprivredi u ruralnim područjima. U svim granama industrije insistiralo se na produktivnosti što je za rezultat imalo uvođenje dnevnih normi proizvodnje tj. količine koju je bilo potrebno proizvesti u jednom danu. Kada je teška industrija u pitanju, žene kao fizički slabije nisu mogle postići zadatu normu i u tom segmentu industrije su se najviše zapošljavali muškarci. Osim što su bile prosta radna snaga imale su pravo učešća u odlučivanju unutar preduzeća u kojima su radile kao članice radničkih savjeta, ali i kao članice odbora. Kao predsjednice radničkih savjeta i upravnih odbora žene su u odnosu na muškarce bile zastupljene u veoma malom broju. Pored prisustva žena u radničkim savjetima fabrika u kojima su radile, najviše su bile prisutne u radničkim savjetima muzeja, galerija, domova kulture, biblioteka, čitaonica, filharmonije, zdravstvenih ustanova, a najmanje u savjetima i odborima na radiju i televiziji. Veliki značaj za ovakav aktivitet žena je imao AFŽ preko kojeg su žene postajale članice ne samo sportskih i kulturnih udruženja i političkih organizacija poput NF-a, već su bile članice i Saveza sindikata, a prema podacima koje navodi Vida Tomšić (1981), 1977. godine je od ukupnog broja članova Saveza sindikata kojih je bilo 4.727.000, žena je bilo 34%, zatim u SSRNJ od ukupno 14.050.000 bilo je više od 40% žena. S obzirom na period prije Drugog svjetskog rata kada svi radnici, a posebno žene nisu imali prava učestvovanja u donošenju kolektivnih odluka gore navedeni podaci se mogu činiti kao pozitivni, međutim, ako uvidimo da su podaci iz 1977. godine smatram da je zastupljenost žena u Savezu sindikata bila još uvijek nedovoljna s obzirom na to da je od

zvaničnog uvođenja radničkog socijalističkog samoupravljanja prošlo 27 godina. Najbolji prikaz participacije žena kao delegata u radničkim savjetima vidjet će se kroz podatke koje je Vida Tomšić u svojoj knjizi „Žena u razvoju socijalističke samoupravne demokratije“ (1981) prikazala kroz učešće žena u radničkim savjetima organizacija udruženog rada u privrednim i društvenim djelatnostima za godinu 1976.:

Delegati radničkih saveta – radnici				
	OUR u kojima se obrazuje radnički savet		OUR u kojima se ne obrazuje radnički savet	
	ukupno	procenat žena	ukupno	procenat žena
Ukupno	344 839	26,5	225 739	41,2
Industrija i rudarstvo	115 456	23,1	16 361	28,1
Poljoprivreda i ribarstvo	20 279	11,5	16 693	16,4
Šumarstvo	6 290	8,0	1 307	18,8
Vodoprivreda	1 266	10,0	502	12,0
Građevinarstvo	30 724	9,5	9 021	15,9
Saobraćaj i veze	19 647	13,2	2 758	24,2
Trgovina	40 023	29,5	11 010	33,9
Ugostiteljstvo i turizam	13 807	41,4	5 942	45,5
Zanatstvo	8 407	16,5	5 734	26,2
Stambena i komunalna delatnost	8 446	16,2	7 269	21,5
Finansijske i druge usluge	7 310	28,7	10 656	36,2
Obrazovanje i kultura	50 517	40,5	112 495	47,7
Zdravstvena i socijalna zaštita	22 667	59,4	25 991	62,7

Tabela 10 – Prikaz učešća žena u organizacijama udruženog rada sa radničkim savjetima i bez radničkih savjeta u privrednim i društvenim djelatnostima 1976. godine

Prije analize samo je potrebno kratko napomenuti važnost radničkih savjeta koji su sastavljeni od radnika predstavljali najveći autoritet u OUR, dok su OUR bez radničkog savjeta bile više centralizovane i veća ovlaštenja u donošenju odluka je imao menadžment. Mišljenja sam da je postojanje OUR bez radničkih savjeta u SFRJ predstavljalo kontradiktornost sa radničkim samoupravljanjem, jer se gubila njegova suština, a to je učešće radnika u donošenju važnih odluka za cijelo preduzeće.

U tabeli su prikazane OUR sa radničkim savjetima i bez radničkih savjeta. Vidimo da iako je bilo više OUR sa radničkim savjetima nego bez, učešće žena je bilo približno duplo veće u

OUR bez radničkih savjeta čak 41,2%, za razliku od OUR sa radničkim savjetima gdje je to iznosilo samo 26,5%. Kada se analiziraju sve djelatnosti primjetno je da su podjednako u OUR sa radničkim savjetima i bez radničkih savjeta žene bile najzastupljenije u djelatnostima: ugostiteljstva, turizma, obrazovanja, kulture, zdravstva i socijalne zaštite. U svim navedenim djelatnostima učešće žena je prelazilo 40%, čak i 50% u zdravstvenoj i socijalnoj zaštiti gdje je u OUR sa radničkim savjetima iznosilo 59,4%, a bez radničkih savjeta 62,7%. Može se zaključiti kao i u prethodnom poglavlju da su se određene djelatnosti i dalje smatrale „ženskim“.

Kada je riječ o SR BiH Franjo Kožul je u istraživanju „Samoupravni i radni status žene u Bosni i Hercegovini“ (1973) naveo koliko je 1970. godine bilo žena u organima samoupravljanja u preduzećima. Prema njegovim podacima ukupno je radničkih savjeta–upravnih odbora bilo 804, a od ukupnog broja članova radničkih savjeta kojih je bilo 17.333 žena je bilo 2.136 odnosno 12,3%, a od ukupno 6.196 članova upravnih odbora, žena je bilo 503 odnosno 8,1%. Iako, su ovi podaci stariji sedam godina od prethodno navedenih i odnose se samo na jednu republiku SR BiH, može se zaključiti da je učešće žena na pozicijama gdje se iz redova radnika donose odluke u radničkim savjetima bilo veoma malo, ali najlošija situacija je bila u upravnim odborima samo 8,1% žena.

Kao posljedica male zastupljenosti žena se može smatrati i odnos prvenstveno vlasti i radničkih kolektiva prema ovoj temi, ali i slabija zainteresiranost žena zbog preopterećenosti poslovima. Žene su najviše radile u tekstilnoj industriji, kao primjer je fabrika tekstila „SANA“ iz Novog Grada u kojoj je od 3.000 radnika najviše bilo žena, zatim tekstilna fabrika „Pobjeda“ Zagreb, „Ključ“ Sarajevo i druge. Upravo su radnice bile zaslužne za ekspanziju koju su fabrike dostigle proizvodeći za domaće, ali i inostrano tržište. Pored osmosatnog radnog vremena za mašinama, žene su imale i druge obaveze u kući. O tome su se snimali filmovi i serije. Na primjeru radničke svakodnevnice radnica fabrike „SANA“ 1985. godine je snimljena igrana serija „Priče iz fabrike“, a osim ove serije snimljen je i dokumentarni film „Od 3 do 22“ Kreše Golika 1966. godine o radničkoj svakodnevici Smilje Glavaš radnice tekstilne fabrike „Pobjeda“ Zagreb. Iz konkretno posljednjeg primjera se u filmu vidi da je radni dan radnice te fabrike počinjao u 3 sata ujutro i završavao u 22 navečer. Nakon posla koji je počinjao u 6 sati i završavao u 14, Smilja je morala doći kući kako bi uspjela napraviti ručak i okupati dijete. Zatim se njen dan nastavljao sa obavljanjem ostalih kućanskih poslova od pranja veša, suđa i podova. Preopterećenost i umor žena svim poslovima koje su imale, ali i još uvijek jak patrijarhalni sistem zastupljen u cjelokupnom društvu udaljavali su žene od pozicija na kojima su se donosile odluke ne samo od direktorskih, već i u radničkim

savjetima. Smatram, iako su kućanske obaveze bile tehnološkim dostignućima olakšane ženama, i dalje su kućanski poslovi i odgoj djece smatrani obavezama žene, za što je najveći doprinos imao uticaj patrijarhata.

Značajnih pomaka je bilo, ali i dalje su žene bile diskriminirane i veoma teško su uspijevale doći do važnijih funkcija, a takav položaj su još više otežavale krize koje su potresale SFRJ.

Za sisteme u kojima se sve kontroliše iz centra jedne partije pretpostavljalo bi se da reformatorske ili bilo koje druge oponentne struje ne mogu se ni razviti, međutim, SFRJ je bila još jedna od primjera takvih sistema u kojima su negodovanja i kritike najjače. Unutar SFRJ takve su snage došle iz samog republičkog rukovodstva partije. Žene su i u ovoj situaciji ostvarile svoju ulogu i to na vodećim mjestima u redovima hrvatski i srpskih liberala, ali i u pojavi drugog vala feminizma koji je u javnosti prikazao jednu novu generaciju žena.

5.2 Uloga žena u pojavi reformatorskih pokreta u SFRJ

Nakon Drugog svjetskog rata koji pored razaranja i gubitaka nosi i pobjedu počinje obnavljanje zemlje i uspostava vlasti, koja je usponom ekonomije i cjelokupnog društva dovela do zlatnog doba u FNRJ od 1955. do 1960. godine. Nakon kratkotrajnog petogodišnjeg perioda optimizma počinje period stagnacije. Novi period je trebao početi promjenom Ustava 1963. godine i promjenom imena države, zatim i donošenjem privrednih reformi 1965. godine koje su zbog svojih posljedica smanjenja zaposlenosti, odlaska u inostranstvo i izraženih socijalnih razlika izazvale burne reakcije.

Kao reakcija su se pojavili studentski protesti 1968. godine kao eho protesta u Evropi. Najprije su protesti počeli u Beogradu, pa su se proširili i na Zagreb, Ljubljanu i Sarajevo, a studenti su isticali da su u istoj poziciji kao i radnici. U Beogradu su na protestima studenti bili zabrinuti za socijalne posljedice reformi, međutim otpor reformama je bio težak. Na kraju su profesori Filozofskog fakulteta koje su smatrali vođama udaljeni iz nastavnog procesa 1975. godine od strane Narodne skupštine Srbije. Među studentima vođama i organizatorima protesta su bile i žene. Ravnopravno su učestvovala sa svojim muškim kolegama, iako su bile svjesne da će biti uhapšene i proći torturu. Jedna od vođa je bila Sonja Liht kojoj je nakon toga bio oduzet pasoš. Bez obzira na dešavanja uspjela je diplomirati na Filozofskom fakultetu 1971. godine i postati asistent. Osim nje tu je bila Jelka Kljajić-Imširović koja je zajedno sa Pavlučkom Imširovićem i Milanom Nikolićem bila uhapšena i proglašeni su „trockistima“. Kao dokaz protiv njih se koristio nacrt o novoj revolucionarnoj radničkoj

partiji i proveli su u zatvoru godinu i šest mjeseci. Razmatralo se njeno izbacivanje sa fakulteta, međutim uspjela je diplomirati 1970. godine. Mnoge su poznate žene iz umjetnosti i kulture podržavale studente, a među njima su bile pjesnikinja Desanka Maksimović i glumica Dušica Žegarac. Sva ova dešavanja od kraja zlatnog doba, smjene Aleksandra Rankovića sa mjesta potpredsjednika SFRJ, reformi i njihove propasti su veoma važna za pojavljivanje reformatorskih pokreta kao noviteta na političkoj sceni u SFRJ.

Na republičkim kongresima SK krajem 1960-ih koji su održani prije saveznog kongresa došlo je do smjene u rukovodstvu republičkih partija, jer su na vodeće pozicije došle nove i drugačije generacije političara. Sve je obavljeno tajnim glasanjem sa više ponuđenih kandidata. Značajne promjene su se desile u rukovodstvu CK SKH i CK SKS. Nove generacije ili „mladi lavovi“ kako ih je J. Pirjevec zvao navodi Latinka Perović (2021) počeli su otvarati važna pitanja i nove metode rada. Nove metode su bile češće sastajanje, tolerisanje različitih mišljenja, javni rad, angažovanje stručne javnosti...

U SRH su promjene krenule 1966. godine, a promjena rukovodstva CK SKH se desila 1969. godine kada je za predsjednicu došla žena Savka Dabčević–Kučar, koja se početkom 1970-ih zajedno sa Mikom Tripalom i još nekolicinom smatra jednom od političkih vođa Hrvatskog proljeća odnosno kako su ga vlasti zvale MASPOK-a. Cilj im je bio prema riječima Jill Irvine (2011) da se stvori jedan labaviji federalni model kao iz perioda ZAVNOH-a, zatim demokratizacija i smatrali su da su Srbi u Hrvatskoj u velikoj mjeri zastupljeni u SKH, policiji i sigurnosnom aparatu, a Savka Dabčević–Kučar je pozvala na razmjernu predstavljenost.

Bili su inspirisani idejom federalizam, a prekretnica je nastupila na Desetom kongresu SKH 1970. godine na kojem se pokazalo da će se o nacionalnim pitanjima i federalnom modelu otvorenije raspravljati, što je omogućilo da se pojavi MASPOK odnosno Hrvatsko proljeće. O Hrvatskom rukovodstvu SKH se raspravljalo u Karađorđevu na Dvadeset prvoj sjednici Predsjedništva SKJ 1971. godine, a nakon osude cjelokupno rukovodstvo na čelu sa Savkom Dabčević–Kučar podnosi ostavku krajem 1971. godine. Međutim, to nije kraj iz Partije je Savka Dabčević–Kučar izbačena 1972. godine, ali i iz javnog i profesionalnog života jer je morala napustiti mjesto profesorice na Ekonomskom fakultetu u Zagrebu gdje se zaposlila kao asistentica 1950. godine, a redovna profesorica je postala 1965. godine. Na Ekonomskom fakultetu u Zagrebu je 1955. godine postala doktor ekonomskih znanosti. Bila je aktivna tokom Drugog svjetskog rata u NOP-u i na rukovodećoj poziciji kampa Le Shatt u Egiptu. Pored važnih funkcija koje je obavljala u Gradskoj skupštini Zagreba, zatim u SKJ i SKH, bila je i prva predsjednica vlade kada je izabrana na poziciju predsjednice Izvršnog vijeća Sabora SRH 1967. godine. Sve njene zasluge nisu bile dovoljne te je platila cijenu svog

drugačijeg načina razmišljanja prvenstveno u svojoj akademskoj karijeri. Bila je zagovornica slobodnijeg tržišta, reforme federacije kako bi republike dobile veću samostalnost do čega je i došlo u Ustavu 1974. godine.

Isto kao na političkoj sceni u SRH, tako i na političkoj sceni u SRS dolazi do pojave nove generacije koju su smatrali liberalima jer su se zalagali za demokratizaciju, decentralizaciju, samostalnost republika koje bi između sebe imale sporazum i ostavljanje samo zajedničkih funkcija na saveznom nivou. Novinu u Partiji su predstavljali redovni sastanci i debate. Uz tadašnjeg predsjednika CK SKS Marka Nikezića bila je i sekretarka CK SKS Latinka Perović. Na tu poziciju je izabrana 1968. godine, a napustila je 1972. godine nakon poznatih „čistki srpskih liberala“. Kao i u Hrvatskoj na scenu u Srbiji je stupila nova generacija političara, koja se smatrala preliberalnom u Partiji. U oktobru 1972. godine objavljeno je pismo koje je Josip Broz Tito uputio članovima SKJ gdje poziva na veći nadzor SKJ nad društvom i na demokratski centralizam. Održao je sastanke sa rukovodstvom SRS i SKS nakon čega su ostavke podnijeli Marko Nikezić, Latinka Perović, Bora Pavlović i Mirko Tepavac. Iz solidarnosti sa njima sa svih funkcija se povukao Koča Popović. Latinka Perović je 2021. godine napisala za period čistki: „U „čistkama“ koje su usledile 1971-72, u partijama Slovenije, Hrvatske i Srbije—znatno manje i u svim drugim republikama—na vodeća mesta su dovedeni novi ljudi. Ne samo partijska rukovodstva, nego i društvene i državne institucije, bile su „očišćene“ od ljudi koji su doveli do ustavnih amandmana 1971/72, kao osnove za ustav 1974. I ovog puta, kad god se našla u prilici da pređe Rubikon, KPJ/SKJ se vraćala na oprobani staljinistički metod: promenu u rukovodstvima i članstvu.“ (Perović, 2021:81) Iako, je došlo zvanično do promjene u načinu upravljanja privredom i društvom u FNRJ/SFRJ nakon raskida sa staljinizmom, ipak u praksi promjene su bile više formalne, a ne stvarne. Latinka Perović nakon napuštanja političke funkcije, za razliku od Savke Dabčević-Kučar, nije pretrpjela značajne posljedice, jer je nakon toga doktorirala, a od 1976. do 1998. godine je radila u Institutu za noviju istoriju Srbije.

Na političkoj sceni SR BiH nije bilo značajnih dešavanja kao u SRH i SRS, međutim svoje ideje o političkom životu u državi koje su se razlikovale od postojećeg stanja iznio je Avdo Humo. Kako je i poznato Avdo Humo se zalagao za ravnopravan položaj BiH u novoj državnoj zajednici uoči prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a zajedno sa Rodoljubom Čolakovićem. Da je živio ideju socijalizma i revolucije pokazuju podaci da je član KPJ postao 1935. godine i da je zbog svojih ideja bio izbačen iz gimnazije, kao i to da je bio organizator ustanka u BiH protiv fašizma. Napisao je i knjigu koja je svjedočila o dešavanjima u prvoj polovini 20. vijeka pod nazivom „Moja generacija“ koja je objavljena 1984. godinu dana

nakon njegove smrti iz razloga što je na ovu knjigu bila uvedena zabrana. Međutim, Avdu Humu su bez obzira na njegovu sjajnu prošlost i veliki doprinos počeli pratiti problemi kada je počeo iznositi svoje stavove i viđenja kako bi trebao biti uređen politički život u SFRJ. Najviše se zalagao za demokratizaciju socijalizma i uvođenje višepartijskog sistema, slično idejama koje su imali liberali u SRH i SRS. Svoju ideju o uvođenju višepartijskog sistema iznio je u svom govoru u Bačkoj Palanci 1971. godine. Nakon što su ga 1972. godine izbacili iz SKJ ostao je izolovan i zabranjeno mu je bilo kakvo djelovanje. Jedna od najistaknutijih žena koja je bila i ostala podrška Avdi Humi u njegovom djelovanju i nakon uvođenja zabrane na njegov rad bila je njegova supruga Olga Ninčić-Humo. Olga je kao i Avdo bila članica NOB-a, ilegalka, partizanka, čak je bila i Titova sekretarica, a nakon rata prevoditeljica i predavač na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Ni Avdini doprinosi tokom rata i nakon, ni Olgino djelovanje nisu mnogo značili ni Titu ni cjelokupnom rukovodstvu Partije kada su se osjetili ugroženim od strane ideja koje su iznosi ne samo Avdo Humo, već i svi liberali u SRH i SRS.

Za žene u SFRJ su bile važne 1970-te, jer se nakon mnogo vremena vraća žensko pitanje i dolazi do feminističkog organizovanja. Ženskom pitanju se nije pridavala pažnja od ukidanja AFŽ-a 1953. pa sve do 1970-ih. Drugi val feminizma sredinom 1970-ih dolazi u SFRJ potaknut studentskim protestima, što pokazuje naredni citat: „Generacija mladih i obrazovanih žena iz urbanih centara (...) činila je jezgro novog feminističkog pokreta ranih sedamdesetih (...) ove žene su imale pristup obrazovanju i zaposlenju, ali su iskusile i razliku između proklamovane ravnopravnosti žena i muškaraca i svakodnevnog života.“ (Đokanović, Dračo i Delić, 2014:131) Vidimo da su mlade žene koje su imale drugačije uslove za obrazovanje i javni aktivitet za razliku od njihovih majki uvidjele potrebu da se aktivnije uključe u rješavanje još uvijek neriješenog ženskog pitanja, posebno nakon ukidanja AFŽ-a i nemarnog odnosa vlasti prema tome. Iako, su uslovi pri obrazovanju i zapošljavanju bili bolji nego ranije, i dalje kada se analiziraju svi aspekti društva SFRJ žensko pitanje nije bilo u potpunosti riješeno kako je vlast obećavala.

U studentskom kulturnom centru u Beogradu 1978. godine održan je međunarodni skup pod nazivom Drug–ca–Žensko pitanje. Novi pristup? To je prva međunarodna konferencija o položaju žena u SFRJ, sa zvučnim sloganom *Proleter i svih zemalja–ko vam pere čarape?*, a organizatorice su bile Nada Ler Sofronić, Žarana Papić i Dunja Blažević. Ovom skupu su prisustvovala obrazovane žene i feministkinje iz Beograda, Zagreba, Sarajeva, Ljubljane, ali i iz Engleske, Italije i Francuske.

Ne treba čuditi zašto je baš ovakva konferencija bila organizovana u SFRJ, ako uzmemo u obzir da je za razliku od svih drugih jednopartijskih država SFRJ bila znatno otvorenija po pitanju svojih granica, ali i akademske razmjene i pristupa časopisima iz inostranstva. Na samoj konferenciji se govorilo o feminizmu i nevidljivosti žena u kulturi i nauci, ali i o njenom svakodnevnom životu, o nasilju koje trpi između četiri zida, o tome kako se u važnim pitanjima u politici ne pita. Dao se kritički osvrt na žensko pitanje.

Jednakost žena je do ukidanja AFŽ-a 1953. godine imala svoj samostalan status, poslije se sve pretvara u društveno pitanje koje predvode Savez komunista i Socijalistički savez radnog naroda. Jugoslovenske feministkinje za razliku od zapadnih nisu morale da traže dubinsku promjenu društvenog totaliteta koji je predstavljao spoj kapitalizma i patrijarhata. Kada se govori o drugom talasu feminizma koji se pojavio u SFRJ imao je u potpunosti drugačije kontekste svog nastanka.

Prisustvovao je i značajan broj muškaraca i oko toga su se sporile zapadne i jugoslovenske feministkinje. Za jugoslovenske feministkinje, feministkinje sa Zapada nisu bile upućene u situaciju u SFRJ, a za zapadne feministkinje, feministkinje iz SFRJ nisu bile dovoljno radikalne. Najprihvatljiviji model feminizma za žene u SFRJ je bio sovjetski model, a u narednom citatu ćemo vidjeti razlog za to: „Ruske žene nosile su prevelik teret razvoja, u kome je industrijalizacija—za koju je na drugim mestima bio potreban vek—ovde zbijena u dve decenije, a išla je sa ratom, građanskim ratom i promenom političkog kursa. Uprkos njihovim preteranim zahtevima, sovjetske žene—promišljene, istrajne, savesne, disciplinovane, požrtvovane i izvan porodice—bile su izgleda 'stub režima'.“ (Katz, 2011:149-150) Možemo zaključiti da su osnovni razlozi zbog kojih su se jugoslovenske žene mnogo bolje mogle poistovjetiti sa sovjetskim ženama i njihovim feminizmom te da su imale slične društvene i političke okolnosti u kojima su proživljavale i nosile teret sa cjelokupnim društvom, stičući vremenom na taj način svjesno ili nesvjesno bolji položaj za sebe u društvu.

Konferencija je bila medijski ispraćena, a kreirali su se i feministički pokreti u Beogradu, Zagrebu i Ljubljani. Prvi jugoslovenski feministički skup održan je u Ljubljani 1987. godine, nakon toga su tri održana u Zagrebu i Beogradu, a posljednji je održan 1991. godine u Ljubljani. Međutim, smatram da se sve desilo veoma kasno u godinama posebno izražene ekonomske krize što je otežalo da se naprave značajniji rezultati u praksi.

Prema nekim autorima proces repatrijarhalizacije je počeo krajem 1980-ih i trajao je nakon raspada SFRJ i tokom ratova. Adriana Zaharijević navodi stav Sabine Ramet koja je u jednom svom tekstu napisala da feminizam u Jugoslaviji nije govorio o svrgnuću socijalizma,

već o svrgnuću patrijarhata i nemoći socijalizma da to učini. Još jedna od razlika između jugoslovenski i zapadnih feministkinja jeste ta da su jugoslovenske feministkinje djelovale u sistemu koji je bio samoupravna demokratija i takvom društvu koje je bilo participativno i za sebe je smatralo da je demokratsko. Adriana Zaharijević objašnjava da li su se žene u periodu kraja socijalizma i početka rata na području SFRJ uspjele snaći u svojoj ulozi: „U Jugoslaviji koja je u svojoj socijalističkoj strukturi imala državne organizacije koje su se direktno bavile ženskim pitanjem—od Saveza ženskih društava, koji nasleđuje AFŽ 1953. godine, do Konferencije za društveni položaj žene i porodice, koja se gasi 1990.—feministkinjama država nije bila glavni adresat. Naslanjajući se na ovu donekle disidentsku tradiciju feminizma u socijalizmu, feministkinje su i početkom devedesetih bile ambivalentne u pogledu instance kojoj upućuju svoje zahtjeve.“ (Zaharijević, 2014:82) Žene su sigurno bile nespremne na nove okolnosti s obzirom na to da su imale znatnu zaštitu državu po pitanju svojih prava u SFRJ, jer je rat doveo do nepostojanja sistema i prava žena. Iako, su žene davale svoj doprinos i u ratu, posebno kao medicinsko osoblje, prijeratno posmatranje žene kao radnice i jednog od važnih aktera, zamijenjeno je kroz entonacionalne politike posmatranjem žene kao slabije i kršenjem njenih osnovnih ljudskih prava.

Zaključak

Politički status i prava žena su u periodu FNRJ/SFRJ dostigli značajan napredak po pitanju emancipacije i ravnopravnosti žena sa muškarcima. Po prvi put sve žene u društvu su dobile jednaku priliku da aktivno učestvuju na ekonomskom, društvenom i političkom planu savezne države i republika. Davale su doprinose u svim sferama društva i države, te pokazale da su spremne za obavljanje važnih funkcija i suočavanje sa velikim odgovornostima koje su važne državne i društvene funkcije imale.

Sva prava koja su žene dobile nakon Drugog svjetskog rata na prostoru FNRJ/SFRJ su zaista bila značajna, ako se kompariraju sa pravima žena prije Drugog svjetskog rata kojih nije ni bilo. Iako su žene i prije Drugog svjetskog rata u Kraljevini Jugoslaviji radile na određenim poslovima nisu imale prava koja će ih štiti, što je služilo poslodavcima da se prema njima ponašaju kao da su manje vrijedna bića. Iako, nisu uvijek bile pismene ili imale završene visoke škole bile su svjesne da njihov položaj u društvu nije ono što bi trebao biti i da zaslužuju bolje.

Žene nisu odustajale od borbe za svoja prava, a posebno radnička prava na prostoru BiH gdje su i u periodu Austro-Ugarske uprave održavale štrajkove. Iako se navodi da je ta borba bila važna za žene i njihova prava, mislim da je bila važna i za njihove porodice, a posebnu djecu samohranih majki koje su radile u veoma teškim uslovima.

Dešavanja koja je sa sobom nosio Drugi svjetski rat su dovela do potrebe za ženama kao neophodnom radnom snagom. Žene su boreći se za svoje živote i živote svojih porodica kao borkinje rame uz rame sa muškarcima izborile se i za svoja prava, iako nisu sa tim ciljem krenule. Podnosile su najveći teret brige o djeci, kući i zemlji, uz to pomažući NOV u sanitetu, opskrbi hranom, odjećom, prenošenjem ranjenika i obavljanjem opasnih poslova u ilegali.

Mnoge od njih su svojim životom platile cijenu za nadu da će cjelokupnom društvu, samim time i ženama biti bolje. Novina je bila da za razliku od svih drugih ratova prije, po prvi put žena nije morala napustiti javnu sferu i vratiti se u privatnu. Pokazala se zahvalnost za doprinos koji su dale i poštovanje prema žrtvi koju su podnijele tako što su se nakon rata prava data ženama uvrstila u Ustave i zakone. Iako se u Ustavima FNRJ/SFRJ vidjeli smo žene ne spominju mnogo, ipak je u tom periodu učinjen značajan korak naprijed. Došle su do prava koja u periodu kada su živjele njihove, ali i naše pretkinje ne da nisu bila moguća, već su bila nezamisliva, poput prava da glasaju, da je pohađanje osnovne škole obavezno za sve

bez obzira na pol, vjeru i nacionalnost i druga. Ravnopravno su sa svojim muškim kolegama učestvovala u radu i odlučivanju u preduzećima u kojima su bile zaposlene.

Naravno, socijalizam i položaj žena se ne može promatrati kroz crno-bijelu prizmu. Žene su formalno pravno dobile prava, vlast im je to omogućila s obzirom na to da su dale svoj veliki doprinos, međutim većinom se stjecao dojam da su prava samo u teoriji u potpunosti poštovana, ali ne i u praksi. U društvu je još uvijek postojao duboko ukorijenjen patrijarhat u svijesti ljudi, čak i onih koji su bili na rukovodećim pozicijama u KPJ/SKJ što je dovodilo do toga da su žene bile rijetko postavljanje na rukovodeća mjesta gdje se donose važne odluke. Bile su zastupljene jedna do dvije žene u vladi, zatim mali broj žena u skupštinama, malo sudinica, profesorica... Ipak, najveći problem je bio odnos prema ženama u porodici od strane njenih muških članova. Iako, se očekuje da čovjek ima podršku u porodici, čak i kada nema u društvu, za žene nije bilo tako. Mnogima se zabranjivalo da rade, čak da se školuju, najčešće ispisujući ih iz škole, kako bi radile u domaćinstvu. Mnoge od njih nisu imale pravo samostalno birati bračnog druga već su stupale u dogovorene brakove.

Smatralo se još uvijek da je mjesto ženi u kući i da je njena osnovna obaveza briga o djeci i domaćinstvu, a da je muškarac taj koji treba da radi i brine o porodici. Naravno, patrijarhat je imao, a i ima još uvijek i danas, veliki trag u svijesti ljudi koji se prenosi kroz generacije.

Da se stvari nisu promijenile značajno u privatnoj sferi pokazuje verbalno i fizičko nasilje koje su podnosile, što je česta pojava i danas koja za ishod ima smrtni slučaj. To je još jedan od pokazatelja da se patrijarhat ne može tako lako iskorijeniti, čak i donošenjem zakona. Ono što je još poražavajuće jeste da su i žene znale sabotirati žene smatrajući da će profesionalna karijera odvojiti ženu od kuće i brige za djecu.

Vlast nije mnogo pomagala ženama počevši od zatvaranja žena u zatvor na Golom otoku i Svetom Grguru, zatim metodama ponižavanja koje su proživljavale, premlaćivanja i oduzimanja osnovnih građanskih prava. Velika dominacija KPJ/SKJ se pokazala ukidanjem AFŽ-a koji je bio veoma važna organizacija u životu žena, onemogućivši im da i dalje imaju svoju organizaciju. Sve je ovo upućivalo da su prava samo zagarantovana na papiru.

Pored svih ovih negativnih stvari, i dalje sam mišljenja da je napravljena prekretnica po pitanju prava žena u FNRJ/SFRJ. Iako, se često prava nisu poštovala i žene bile izložene ponižavanju i nasilju, ipak su prava postala formalno-pravna i žene su dobile mogućnosti obrazovanja i svog usavršavanja koje im je poslije davalo mogućnost da se zaposle. Mogućnost da se razvedu, pomoć o brizi djece dok su na poslu i mnoga druga prava su ipak

predstavljala jedan tračak svjetla pored svih negativnih aspekata, koje ipak nije bilo jednostavno i preko noći iskorijeniti.

S obzirom na to da su žene nastavile trpjeti nasilje i da su njihova prava bila kršena nakon raspada SFRJ prvo od 1992. do 1995. godine zatim i nakon rata, smatram da je period 1945.–1990. na području Jugoslavije za žene bio veoma značajan. Ovaj rad je podsjetnik na taj period i sve te hrabre žene koje su činile divne stvari, ali nikada nisu dobile adekvatno priznanje. Hvala svim ženama FNRJ/SFRJ na prvom i najtežem koraku u emancipaciji žena sa naših prostora.

Literatura

Knjige

1. Arnautović, Suad 2009, *Političko predstavljanje i izborni sistemi u Bosni i Hercegovini u XX stoljeću*, Promocult, Sarajevo
2. Axford, Barrie, Browning, Gary, Huggins, Richard, Rosamond, Ben i Turner, John 2002, *Uvod u politologiju*, Politička kultura, Zagreb
3. Bebel, August 1913, *Žene i socijalizam*, „Naša snaga“, Jugoslovenska socijalistička nakladna zadruga, Zagreb
4. Božinović, Neda, Šnuderl, Maks 1953, *Položaj žene u FNRJ*, Kultura, Beograd
5. Broz, Josip Tito 1978, *Žena u revoluciji*, Svjetlost, Sarajevo
6. Butler, Judith 2007, *Rodne nevolje : feminizam i subverzija identiteta*, Plima, Ulcinj
7. Caramani, Daniele 2013, *Komparativna politika*, Fakultet političkih znanosti, Zagreb
8. Cazi, Nada 1976, *Društveni položaj žene*, Novinsko – izdavačka ustanova „Pregled“, Zagreb
9. Cerroni, Umberto 1976, *Politička teorija i socijalizam*, Školska knjiga, Zagreb
10. Cornell, Drucilla 2002, *U srcu slobode : feminizam, pol i jednakost*, Centar za ženske studije i Kaktus print, Beograd
11. Čećez, Momir i Ibrahimagić, Omer 1972, *Osnove samoupravnog društveno-ekonomskog sistema SFRJ*, Marksistički studijski centar Gradske konferencije SKBiH, Sarajevo
12. Dahl, Robert Alan, 1982, *Dilemmas of Pluralist Democracy: Autonomy Vs. Control*, Yale University Press, New Haven and London
13. Dal, Robert, 1999, *Demokratija i njeni kritičari*, CID, Podgorica
14. Đokanović, Bojana, Dračo, Ivana i Delić Zlatan 2014, „Žena u socijalizmu-od ubrzane emancipacije do ubrzane repatrijarhalizacije“, u Čaušević, Jasmina, *Zabilježene-Žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. vijeku*, Sarajevski otvoreni centar i Fondacija CURE, Sarajevo, str. 104-177.
15. Đorđević, Jovan 1975, *Žensko pitanje: Antologija marksističkih tekstova*, Novinarsko preduzeće „Radnička štampa“, Beograd
16. Đorđević, Jovan 1975, *Elementi političke teorije i društveno-politički sistem samoupravnog socijalizma*, Izdavačko-informativni centar studenata i "Srbija", Beograd

17. Hague, Rod, Harrop, Martin 2014, *Uporedna vladavina i politika: uvod*, Fakultet političkih nauka, Beograd
18. Hejvud, Endru 2004, *Politika*, Clio, Beograd
19. Hejvud, Endru 2005, *Političke ideologije: uvod, 3 izd*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstava, Beograd
20. Held, David 2006, *Models of Democracy, 3 izd*, Polity Press, Cambridge
21. Holst, Catherine 2013, *Šta je feminizam?*, Karpos i Zuhra, (Loznica/Beograd)
22. Iljič Lenjin, Vladimir 1983, *Država i revolucija, 2 izd*, Prosveta, Beograd
23. Ivić, Aleksandar i Kilibarda, Vladimir 1982, *Politički i ustavni sistem SFRJ, Savremena administracija i "Branko Đonović"*, Beograd
24. Jovanović, Aleksandar 1963, *Društveno-političko uređenje i ustavni sistem SFRJ*, Rad i Vojno štamparsko preduzeće, Beograd
25. Kalin, Boris 2010, *Povijest filozofije, 32 izd*, Školska knjiga, Zagreb
26. Kardelj, Edvard 1978, *Pravci razvoja političko sistema socijalističkog samoupravljanja, 2. izd*, Komunist, Beograd
27. Kecmanović, Nenad 2009, *Politika, država i moć : studije iz političke teorije*, Fakultet političkih nauka i Čigoja štampa, Beograd
28. Knežević, Đurđa 2012, *Feminizam i kako ga steći*, Fraktura, Zaprešić
29. Kovačević, Dušanka 1963, *Žena – proizvođač i upravljač*, NIP „Zadrugar“, Sarajevo
30. Kožul, Franjo 1973, *Samoupravni radni status žene u Bosni i Hercegovini. (rezultati istraživanja)*, Fakultet političkih nauka, Sarajevo
31. Kurtćehajić, Suad 2017, *Prilozi za politički sistem Bosne i Hercegovine*, Futur art, Sarajevo
32. Lenin, Vladimir Il'ič 1947, *O radnicama i seljankama*, Kultura, Zagreb
33. Marićević, Slavko, Đurovski, Lazar i Petrović, Stanimir 1972, *Društveni sistem SFRJ*, Vojnoizdavački zavod, Beograd
34. Marković, Goran 2020, „Dostignuća samoupravljanja u Jugoslaviji“, u Sasso, Alfredo i Kujović, Nermin, *Socijalna demokratija u BiH: Historijski pregled i razmatranja za budućnost*, Friedrich – Ebert – Stiftung, Sarajevo, str. 97-128
35. Michel, Andrée 1997, *Feminizam*, Biblioteka XX vek i Plato : Ženske studije, Zemun i Beograd
36. Milošević, Srđan 2017, „Društvo Jugoslavije 1918-1991: Od stagnacije do revolucije, u Biserko, Sonja, *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, str. 327-366.

37. Mitrović, Mitra 1945, *Pravo glasa žena dokaz i oruđe demokratije*, Centralni odbor AFŽ Jugoslavije, Beograd
38. Muhić, Fuad 1999, *Teorija države i prava, 4 izd*, Magistrat, Sarajevo
39. Mujkić, Asim 2022, *Ideja demokratije i ljudskih prava: Etičko – politička perspektiva*, Fakultet političkih nauka, Sarajevo (elektronska forma)
40. Pateman, Carole 1998, *Ženski nered : demokracija, feminizam i politička teorija*, Ženska infoteka, Zagreb
41. 19. Perović, Blažo M. 1976, *Osnovi učenja marksizma*, Delta pres i Novi dani, Beograd
42. Perović, Latinka 2021, „Uvodna studija“, u Biserko, Sonja, *Jugoslavija: poglavlje 1980-1991.*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, str. 15-95.
43. Popović, Milorad 1976, *Samoupravljanje u udruženom radu*, Delta pres i Novi dani, Beograd
44. Ravlić, Slaven 2013, *Svjetozi ideologije: uvod u političke ideologije*, CID, Zagreb
45. Runciman, Walter Garrison 1969, *Social science and political theory, 2 izd*, Cambridge University Press, Cambridge
46. Smailagić, Nerkez 1970, *Historija političkih doktrina. Socijalizam*, Naprijed i "Ognjen Prica"), Zagreb
47. Srdić, Milutin 1981, *Razvoj i ostvarivanje samoupravljanja*, Službeni list SFRJ i Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd
48. Tomšić, Vida, 1981, *Žena u razvoju socijalističke samoupravne Jugoslavije*, Novinsko – izdavačka radna organizacija Jugoslovenska stvarnost – OOUR Jugoslovenski pregled, Beograd
49. Zgodić, Esad, 2015, *O državama: kritički pojmovnik statologije, Knjiga 1*, Fakultet političkih nauka, Sarajevo
50. Zgodić, Esad, 2015, *O državama: kritički pojmovnik statologije, Knjiga 2*, Fakultet političkih nauka, Sarajevo
51. Ždralović, Amila 2014, „Drugi svjetski rat i iskustva bosanskohercegovačkih žena“, u Čaušević, Jasmina, *Zabilježene – Žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. vijeku*, Sarajevski otvoreni centar i Fondacija CURE, Sarajevo, str.72-104.

Članci u časopisima i online članci

1. Caratan, Branko 1981, *Marxova teorija revolucije i suvremeni socijalizam*, datum pristupa: 15.2.2024., <https://hrcak.srce.hr/file/169547>
2. Cerja – Letica, Gordana 1985, *Feministički pokret – organizacija, oblici i sadržaj borbe*, datum pristup: 14.2.2024., <https://hrcak.srce.hr/file/229663>
3. Čepo, Zlatko 1983, *Obnova radničkog upravljanja u Jugoslaviji*, datum pristupa: 18.2.2024., <https://hrcak.srce.hr/file/169098>
4. Čvek, Ivana 2018, *Goli otok*, datum pristupa: 17.5.2024., <https://hrcak.srce.hr/en/file/360214>
5. Dretar, Milivoj 2019, *Žene u ratu: svjedočanstva, sjećanja, zapisi*, datum pristupa: 19.2.2024., <https://hrcak.srce.hr/file/331258>
6. Džolić, Gordana 1988, *Vesna Pusić, Industrijska demokracija i civilno društvo*, datum pristupa: 16.3.2024., <https://hrcak.srce.hr/file/229372>
7. Fejzić, Elvis 2020, *Političke atribucije i struktura Narodne Republike Bosne i Hercegovine*, datum pristupa: 1.4.2024.,
<file:///C:/Users/Dell/Downloads/PAiSNRBiH.pdf>
8. Grebo, Zlata 1969, *Ravnopravnost žene – dio borbe za socijalističko društvo*, datum pristupa:
20.5.2024.,<https://www.pregled.unsa.ba/index.php/pregled/article/view/1201/1272>
9. Irvine, Jill 2011, *Hrvatsko proljeće i raspad Jugoslavije*, datum pristupa: 25.5.2024., <https://hrcak.srce.hr/file/259213>
10. Kašić, Biljana 1987, *Marksizam – lenjinizam i KPJ 1945. – 1950. (Između programskog htijenja i ideologijske funkcije)*, datum pristupa: 18.2.2024., <https://hrcak.srce.hr/file/158346>
11. Katz, Vera 2011, *O društvenom položaju žene u Bosni i Hercegovini 1942. – 1953*, datum pristupa: 19.2.2024., https://iis.unsa.ba/wp-content/uploads/2019/08/40-prilozi_-%C4%8ClanciiRasprave-VeraKatz.pdf
12. Katz, Vera 2011, *Ustavno – pravni i politički položaj Bosne i Hercegovine prema Ustavima FNRJ i NR BiH 1946. godine*, datum pristupa: 28.5.2024., https://iis.unsa.ba/wp-content/uploads/2019/09/historijska_traganja_7.%C4%8CLANCI-VeraK.pdf

13. Petković, Ranko 1983, *Spoljna politika Jugoslavije i njeno mesto u pokretu nesvrstanosti*, datum pristupa: 18.2.2014., <https://hrcak.srce.hr/file/169033>
14. Posavec, Zvonko 2002, *Nastanak, procvat i kraj države*, datum pristupa: 17.2.2024., <https://hrcak.srce.hr/file/38197>
15. Previšić, Martin 2013, *Broj kažnjenika na Golom otoku i drugim logorima za informbirovce u vrijeme sukoba sa SSSR-om (1948. – 1956.)*, datum pristupa: 16.5.2024., <https://hrcak.srce.hr/file/197840>
16. Prpić, Ivan 1974, *Industrijska demokracija Karla Korsch*, datum pristupa: 16.3.2024., <https://hrcak.srce.hr/file/170069>
17. Sekelj, Laslo 1981, *Komunizam i država u delu Karla Marksa*, datum pristupa: 15.2.2024., <https://hrcak.srce.hr/file/229938>
18. Tomac, Zdravko 1974, *Delegatski sistem i funkcioniranje samoupravne socijalističke demokracije*, datum pristupa: 22.2.2024., <https://hrcak.srce.hr/file/170055>
19. Zaharijević, Adrijana 2015, *Fusnota u globalnoj istoriji: Kako se može čitati istorija jugoslovenskog feminizma?*, datum pristupa: 6.3.2024., <http://afzarhiv.org/files/original/9463827a0076958154aec922febd7c33.pdf>

Arhivi, izložbe i registri

1. Arhiv Bosne i Hercegovine (ABHGOAFŽBiH)
2. Historijski muzej (Arhiv Historijski muzej fond AFŽ)
3. Sarajlić – Slavnić, Tamara 2017, *Laura Papo Bohoreta Sefardska žena u Bosni*, Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo
4. Savezna narodna skupština 1961, *Stvarni registar stenografskih beležaka vrhovnih predstavničkih tela Jugoslavije od 26 XI 1942 do 21 XII 1957.*, Savezna narodna skupština, Beograd
5. Arhiv Jugoslavije 2010, *Jugoslovenske vlade 1918-2006.*, Arhiv Jugoslavije Beograd, Beograd
6. Savezni zavod za statistiku. 1984, *Žena u društvu i privredi Jugoslavije*, Statistički bilten, Savezni zavod za statistiku, Beograd

Ustavi i zakon

1. Ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije 1946. godina, Službeni list Federativne Narodne Republike Jugoslavije, godina II, broj 10, Beograd, petak, 1. februar 1946.
2. Ustavni zakon o osnovama društvenog i političkog uređenja Federativne Narodne Republike Jugoslavije i saveznim organima vlasti (1953), Arhiv Jugoslavije
3. Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije 1963. godina, Službeni list Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, godina XIX, broj 14, Beograd, sreda, 10. april 1963.
4. Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije 1974. godina, Službeni list Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, godina XXX, broj 9, Beograd, četvrtak, 21. februar 1974.
5. Ustav Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine sa Ustavnim amandmanima i ustavnim zakonima 1969. godine, Službeni list Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine broj 14/63
6. Osnovni zakon o braku, Službeni list Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije broj 28/65

Magistarski i doktorski radovi

1. Kotorić, Sadmira 2008, „Ženski prostor i muško vrijeme“ sjećanje kao politička praksa – kako se ženska povijest upisivala u javni prostor grada Sarajeva, magistarski rad, Centar za Interdisciplinarnu postdiplomske studije u Sarajevu, Sarajevo
2. Previšić, Martin 2014, Povijest Informbiroovskog logora na Golom otoku 1949.-1956., doktorska disertacija, Filozofski fakultet u Zagrebu, Zagreb

Monografije

1. Univerzitet u Sarajevu 2019, 70 godina Univerziteta u Sarajevu: Univerzitet u – pokretač razvoja bosanskohercegovačkog društva, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo

2. Poljoprivredno – prehrambeni fakultet Univerziteta u Sarajevu 2020, Osamdeset godina postojanja (1940-2020) Poljoprivredno – prehrambenog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, Poljoprivredno – prehrambeni fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo

Internetske stranice

1. Agić, Jasmin 2016, *Pokret nesvrstanih, genijalni Titov politički izum*, datum pristupa: 18.2.2024.,. <https://balkans.aljazeera.net/news/balkan/2016/12/3/pokret-nesvrstanih-genijalni-titov-politicki-izum>
2. Anđelković, Nataša 2021, *Žene i istorija Srbije: Mitra Mitrović prva ministarka u istoriji Srbije koje se danas malo ko seća*, datum pristupa: 1.4.2024., <https://www.bbc.com/serbian/lat/srbija-56617717>
3. Anđelković, Nataša 2021, *Jugoslavija, politika i žene: Ko je bila Milka Planinc – „socijalistička Čelična dama“*, datum pristupa: 1.4.2024., <https://www.bbc.com/serbian/lat/balkan-58819860>
4. Anđelković, Nataša 2022, *Jugoslavija, Crna Gora i diplomatija: Stana Tomašević, prva jugoslovenska ambasadorica i partizanka čiji je osmeh obišao Evropu*, datum pristupa: 2.5.2024., <https://www.bbc.com/serbian/lat/balkan-61218105>
5. Antonijević, Zorica 2023, *U Beogradu 1965. samo 10 žena je bilo na pozicijama direktorke. Ovo su njihove priče*, datum pristupa: 17.7.2024., <https://zadovoljna.nova.rs/njena-prica/u-beogradu-1965-samo-10-zena-je-bilo-na-pozicijama-direktorke-ovo-su-njihove-price/>
6. Arnautović, Marija 2022, *Tragajući arhivom: Radio Sarajevu prvu Emisiju za žene emitovao 1945. godine*, datum pristupa: 23.5.2024., <https://www.media.ba/bs/magazin-novinarstvo/tragajuci-arhivom-radio-sarajevo-prvu-emisiju-za-zene-emitovao-1945-godine>
7. Frommer, Fred 2024, *One – party state (government)*, datum pristupa: 4.5.2024., <https://www.britannica.com/topic/one-party-state>
8. Lujanović, Gloria 2022, *Robijašice na Golom otoku: Historija neispricanih tortura i trauma*, datum pristupa: 17.5.2024., <https://balkans.aljazeera.net teme/2022/4/10/robijasice-na-golom-otoku-historija-neispricanih-tortura-i-trauma>

9. Mitrović, Nemanja 2022, *Studentske demonstracije u Jugoslaviji 1968: Kako je Titov govor zaustavio junska gibanja*, datum pristupa 15.6.2024., <https://www.bbc.com/serbian/lat/balkan-61713672>

Video i slike

1. Od 3 do 22 (1966). Dokumentarni film. Krešo Golik. SFRJ: Zagreb film
2. Goli život (1990). Televizijska serija. Aleksandra Mandić. SFRJ: Avala film
3. Uspon i pad srpskih liberala: Korak napre epizoda 108 (2012). TV. RTS. 31. mart 2014.
4. Comité central du Front antifasciste des femmes de Yougoslavie (1948). Les Femmes Yougoslaves dans la construction du socialisme=Žene Jugoslavije u izgradnji socijalizma. Comité central du Front antifasciste des femmes de Yougoslavie.

FAKULTET
POLITIČKIH
NAUKA

Obrazac AR

UNIVERZITET U SARAJEVU – FAKULTET POLITIČKIH NAUKA

Stranica **119** od
119

IZJAVA o autentičnosti radova

Naziv odsjeka i/ili katedre: Politologija / Upravljanje državom

Predmet: Master rad

IZJAVA O AUTENTIČNOSTI RADOVA

Ime i prezime: Adna Osmanagić

Naslov rada: Politički status i prava žena u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji: mogućnosti, redukcionizmi i dometi

Vrsta rada: Završni magistarski rad

Broj stranica: 118

Potvrđujem:

- da sam pročitao/la dokumente koji se odnose na plagijarizam, kako je to definirano Statutom Univerziteta u Sarajevu, Etičkim kodeksom Univerziteta u Sarajevu i pravilima studiranja koja se odnose na I i II ciklus studija, integrirani studijski program I i II ciklusa i III ciklus studija na Univerzitetu u Sarajevu, kao i uputama o plagijarizmu navedenim na web stranici Univerziteta u Sarajevu;
- da sam svjestan/na univerzitetskih disciplinskih pravila koja se tiču plagijarizma;
- da je rad koji predajem potpuno moj, samostalni rad, osim u dijelovima gdje je to naznačeno;
- da rad nije predat, u cjelini ili djelimično, za stjecanje zvanja na Univerzitetu u Sarajevu ili nekoj drugoj visokoškolskoj ustanovi;
- da sam jasno naznačio/la prisustvo citiranog ili parafraziranog materijala i da sam se referirao/la na sve izvore;
- da sam dosljedno naveo/la korištene i citirane izvore ili bibliografiju po nekom od preporučenih stilova citiranja, sa navođenjem potpune reference koja obuhvata potpuni bibliografski opis korištenog i citiranog izvora;
- da sam odgovarajuće naznačio/la svaku pomoć koju sam dobio/la pored pomoći mentora/ice i akademskih tutora/ica.

Mjesto, datum

Sarajevo, _____

Potpis
